

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HUDAVENDİGAR VİLAYETİ SALNAMELERİNE
GÖRE BURSA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Çağlar EKŞİ

BURSA - 2017

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HUDAVENDİGAR VİLAYETİ SALNAMELERİNE
GÖRE BURSA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Çağlar EKŞİ

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA - 2017

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 701122003 numaralı Çağlar EKŞİ'nin hazırladığı “**Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerine Göre Bursa'da Eğitim-Öğretim**” çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, **26/10/2017** günü **...13:00...-...14:30...** saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **BAŞARILI** (başarılı/başarısız) olduğuna **OYBİRLİĞİ...** (oybirliği/oyçokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof.Dr. Mefail HIZLI
Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof.Dr. İsmail Safa ÜSTÜN
Marmara Üniversitesi

Üye

Yrd.Doç.Dr. İlhami ORUÇOĞLU
Uludağ Üniversitesi

26/10/2017

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../2017

Hudavendigar Vilayeti Salnamelerine Göre Bursa'da Eğitim-Öğretim

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 112 sayfalık kısmına ilişkin, 10/09/2017 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

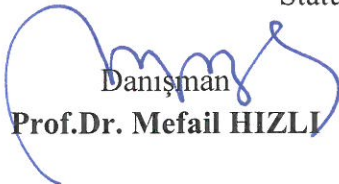
- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

10.09.2017

Adı Soyadı : Çağlar EKŞİ
Öğrenci No : 701122003
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Y.Lisans
Statüsü : Y.Lisans

Danışman
Prof.Dr. Mefail HIZLI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Hudavendigâr Vilayeti Salnamelerine Göre Bursa’da Eğitim-Öğretim**” Başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

10.09.2017

Adı Soyadı : Çağlar EKŞİ
Öğrenci No : 701122003
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Çağlar EKŞİ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Bilim Dalı : İslâm Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XIV + 111
Mezuniyet Tarihi : ..../..../2017
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ SALNÂMELERİNE GÖRE BURSA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM

İslâm Tarihi boyunca eğitim-öğretim gerek toplumun gerekse de devletin birinci derecede önem verdiği faaliyetlerden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de artan fetihlerle birlikte eğitim-öğretim faaliyetleri hem artmış hem de daha nitelikli bir hal almıştır. Fakat zamanla devletin içine düştüğü koşullar neticesinde eğitim-öğretim hizmetlerinde de birtakım bozulmalar ortaya çıkmıştır. Devlet gerek bunları çözmek için gerekse içine düşülen sıkıntılara çare bulmak için eğitim-öğretim alanında birçok değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler her ne kadar sorunlara çare olamasa da daha sonraki nesiller için faydalar sağlamıştır.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı olan Bursa Sancağı da eğitim-öğretim hizmetlerinden payına düşeni alan şehirlerin başında geliyordu. Tanzimat'tan sonra eski ve yeni usul eğitimin bir arada yapıldığı bir yer olan Bursa'da, bu anlamda yerli ve yabancı birçok modern mektep kurulmuş ve bu mekteplerden birçok öğrenci yetişmiştir. Seneler geçtikçe mevcudu artan bu mektepler Tevhid-i Tedrisat'a kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Anahtar Sözcükler:

Hudâvendigâr Vilâyeti, Bursa Sancağı, Eğitim-Öğretim, Salnâme.

ABSTRACT

Name and Surname : Çağlar EKŞİ
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Islamic History and Art
Branch : Islamic History
Degree Awarded : Master
Page Number : XIV + 111
Degree Date : ..../..../2017
Supervisor : Prof. Dr. Mefail HIZLI

EDUCATION IN BURSA ACCORDING TO THE YEARBOOKS OF HUDAVENDIGAR PROVINCE

Education has been of importance for society and governments during the history of Islam. Parallel to the development of the ottoman state, education and training activities have spread and become more qualified. But, as a result of the conditions that the state have fallen into overtime, some deterioration has occurred in the education and training services. The government made lots of changes to solve these problems and find solutions for education system. Although these changes couldn't solve the problems, they benefited society in the next generations.

Bursa is the center city (sanjak) of Hudavendigar Province. After the Tanzimat, a lot of local and foreign schools was built in Bursa, in which old and new education systems was applied and many students were educated and graduated from. Numbers of these schools eventually increased and continued to exist until the Tevhid-i Tedrisat law.

Keywords:

Hudavendigar Province, Bursa Sanjak, Education, Yearbook.

ÖNSÖZ

Her ne kadar devlet kurumu tüzel bir yapı olsa da, onu oluşturan ve besleyen özel yapıdır. Bu yapı ise düşünebilme yeteneğine sahip ve canlı varlıklar olan kişilerden meydana gelmektedir. Dolayısıyla devlet dediğimiz yapı, bu özel yapının, yani kişilerin ya da halkın maddî ve manevî boyutlarının bir yansımasından ibarettir.

Devletlerin olmazsa olmaz kurumlarından biri şüphesiz eğitim-öğretim müesseseleridir. Bu kurumlar, bir devletin hem mevcut durumunu hem de geleceğini şekillendirmesi bakımından son derece önemlidir. Devlet, halkına verdiği eğitimin kalitesi ölçüsünde yaşam standartlarını oluşturur ve geleceğini bu doğrultuda belirler. Biz de bu çalışmamızda, tarih sahnesinde yaklaşık altı yüzyıl varlığını sürdürmüş Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan ve yüzyıllarca olduğu gibi bugün de önemini hâlâ koruyan Bursa'nın yaklaşık 110-150 yıl öncesindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerini ele almaya gayret ettik. Kaynak olarak *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri*'ni kullandığımız araştırmamızın zaman sınırları 1870-1907 seneleri arası olarak belirlendi. Bu tarih aralığında Bursa'nın sınırları zaman zaman değişim gösterse de genel olarak bugünkü sınırlar dâhilinde kalan şehir, çalışmamızın mekân açısından zeminini belirlemiştir.

1870-1907 seneleri arasında Osmanlı Devleti tarafından çıkarılmış olan ve adeta bugünkü faaliyet raporlarının izdüşümü olan, hatta bazı özellikleri itibariyle daha da kapsamlısı olan *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri*'ndeki bilgilerden hareketle eğitim-öğretim konusunu incelemek, bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Vilâyet salnâmeleri, büyük ölçüde devlet kurumları hakkında malumata ulaşılabilen resmî belgelerden oluşmaktadır. Matbu olan bu kaynaklarda pek çok konunun yanında eğitim-öğretimle ilgili bilgi hatta detaylar da bulunmaktadır. Bu bilgilerin büyük bir bölümü, ayrıca istatistikî ve tarihî değer taşımaktadır.

Araştırmamızın iskeleti, salnamelerden elde edilen malumat çerçevesinde oluşturuldu. Diğer kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerle eğitim-öğretim fotoğrafının bütününe görmeye gayret ettik. Ayrıca 1927 senesine ait olan *Bursa Salnamesi*'nden de geçmiş dönemlere ait bilgiler ışığında faydalanıldı. Her ne kadar resmi belgeler de olsa, salnamelerde kimi zaman bütünlüğün kaybolduğunu ve bazen de çeşitli yanlışların göze çarptığını belirtmeliyiz. Örneğin bazen bir salnamenin düzeni diğer bir salnameyle

örtüşmemekte, bazen de verilen istatistikî bilgiler diğerk kaynaklarda zikredilen birtakım bilgilerle uyuşmamaktadır. Bu ve benzeri durumlarda metnin orijinal haline müdahale etmemeye çalıştık. Bunlar, çalışmamız sırasında bizi zorlayan noktalardan birkaçı olmuştur.

Genel olarak bakıldığında ise Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnameleri, resmî ve birinci el kaynak olmaları itibariyle büyük bir öneme sahiptirler. Bu bakımdan birçok alanda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da Bursa tarihi için önemli kaynak konumundadırlar. Biz de bu kaynakların ışığında Osmanlılar'ın son döneminde Bursa'daki eğitim-öğretim sürecine ışık tutmaya çalıştık. Bu çalışmam sırasında yoğun temposuna rağmen benden hiçbir zaman yardımını esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mefail HIZLI'ya ve araştırma sırasında manevi desteklerini sürekli hissettiğim eşim ve aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Çağlar EKŞİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar.....	xii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMA PROBLEMİ.....	1
B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	1
C. ARAŞTIRMA METODU	2
D. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	2
E. ARAŞTIRMANIN MUHTEVÂSİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

SALNÂMELER, HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ SALNÂMELERİ VE BURSA

I. SALNÂME KAVRAMI.....	6
II. OSMANLI DEVLETİNDE SALNÂMELER.....	7
A. DEVLET SALNÂMELERİ.....	7
B. ASKERÎ SALNÂMELER.....	7
C. BAHRİYE SALNÂMELERİ.....	8
D. HÂRİCİYE SALNÂMESİ.....	8
E. İLMİYE SALNÂMESİ	9
F. MAÂRİF SALNÂMESİ.....	9
G. RASATHÂNE-İ ÂMİRE’NİN SALNÂMESİ.....	9
H. RUSÛMÂT SALNÂMESİ	9
İ. ÖZEL, KİŞİ VE KURULUŞLARA AİT SALNÂMELER.....	10
J. VİLÂYET SALNÂMELERİ.....	10
III. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ SALNÂMELERİ.....	11
IV. OSMANLI DEVLETİ’NDE VİLÂYET KAVRAMI	14
V. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ	17

VI. BURSA	19
------------------------	-----------

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLILARDA VE BURSA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM	23
A. İLK SEVİYEDEKİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI.....	23
1. Sıbyan Mektepleri	23
B. ORTA VE YÜKSEK SEVİYEDEKİ ÖĞRETİM KURUMLARI.....	24
1. Medreseler.....	24
2. Rüşdiyeler	27
3. İdâdîler	29
4. Sultaniler	29
5. Darulfünûn	30
II. OSMANLI DÖNEMİNDE BURSA'DAKİ EĞİTİM VE ÖĞRETİME KISA BİR BAKIŞ	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA MERKEZİNDEKİ MEKTEPLER

I. MESLEKİ MEKTEPLER.....	36
A. HAMİDİYE SANAYİ MEKTEBİ.....	36
B. HAMİDİYE ZİRAAT AMELİYAT MEKTEBİ.....	38
C. DÂRU'L-MUALLİMİN	40
D. HARİR DÂRU'T-TÂLİM MEKTEBİ	41
E. HADİKA-İ İRFAN MEKTEBİ	42
II. ASKERİ MEKTEPLER.....	42
A. IŞIKLAR ASKERİ İDÂDİSİ.....	43
III. GENEL MEKTEPLER	48
A. İBTİDÂİ MEKTEPLER	48
B. RÜŞDİYELER	54
C. İNAS RÜŞDİYESİ.....	59
D. İDÂDİLER.....	60
IV. GAYRİMÜSLİM VE YABANCI OKULLAR.....	67
A. GAYRİMÜSLİM OKULLARI.....	67
B. YABANCI OKULLAR	72
1. AMERİKAN KOLEJİ.....	74
2. FRANSIZ OKULLARI.....	75

3. RUS OKULU	76
V. MEDRESELER.....	76

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA İLÇELERİNDE (KAZA) EĞİTİM-ÖĞRETİM

I. İNEGÖL	80
II. YENİŞEHİR.....	80
III. ATRANOS	81
IV. KIRMASTI	83
V. MİHALİC	85
VI. PAZARKÖY	87
VII. MUDANYA	88
VIII. GEMLİK	90

BEŞİNCİ BÖLÜM

MATBAALAR, GAZETELER VE KÜTÜPHANLER

I. MATBAALAR.....	94
II. GAZETELER.....	95
III. KÜTÜPHANELER.....	96
SONUÇ	99
KAYNAKLAR	101
EKLER	105
ÖZGEÇMİŞ.....	111

TABLÖLAR

Tablo 1: 1286-1325 H. seneleri arasındaki Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri.....	13
Tablo 2: 22 Ocak 1871 tarihli vilâyet, liva, kaza, nahiye ve köy teşkilâtları.....	17
Tablo 3: Salnâmelerde Hudâvendigâr Vilâyeti Sancakları.....	18
Tablo 4: Salnâmelerde Merkez (Bursa) Sancağı'ndaki Kazalar.....	20
Tablo 5: Hamîdiye Sanayi Mektebi'nin ders programı:.....	38
Tablo 6: Hamîdiye Zirâat Ameliyat Mektebi İdare Heyeti.....	39
Tablo 7: 1886 senesindeki Askerî İdâdî'nin eğitim ve idare heyeti.....	44
Tablo 8: 1886 senesinde Askerî Rüşdiye'nin eğitim ve idare heyeti:.....	44
Tablo 9: Askerî İdâdînin üç sınıfta görülen ders programı.....	45
Tablo 10: Askerî rüşdiyenin dört sınıfta görülen ders programı:.....	46
Tablo 11: 1895-1897 seneleri arasındaki idâdiye öğrenci sayıları:.....	46
Tablo 12: 1895-1897 seneleri arasındaki rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları.....	47
Tablo 13: 1898 senesinde idâdi ve rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları.....	47
Tablo 14: 1890 senesindeki Bursa'da bulunan ibtidâi ve sıbyan mekteplerinin isimleri ve öğrenci sayıları.....	48
Tablo 15: Bursa Sancağındaki ilçelerin dahil olduğu ipdiâi mekteplerin sayısı ve öğrencilerin sayıları.....	49
Tablo 16: 1893 senesindeki merkez liva kazalarındaki mektep ve öğrenci sayıları.....	51
Tablo 17: 1895 senesinde ise vilâyet merkezindeki yeni ve eski usule göre eğitim yapan ibtidâi mekteplerin sayıları.....	52
Tablo 18: 1906 senesinde Bursa sancağının kazalarındaki sıbyan ve ibtidâi mekteplerin sayıları ...	52
Tablo 19: 1906 senesinde merkez sancaktaki mektepler ve çalışanları.....	53
Tablo 20: 1873 senesinde Bursa Rüşdiye Mektebindeki muallimler.....	54
Tablo 21: 1873-1880 seneleri arasındaki öğrenci sayıları.....	55
Tablo 22: Vilâyet merkezine bağlı kazalardaki rüşdiye ve öğrenci sayıları.....	55
Tablo 23: Birinci sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	56
Tablo 24: İkinci sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	56
Tablo 25: Üçüncü sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	57
Tablo 26: Dördüncü sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	57
Tablo 27: 1891 senesine gelince ise Bursa sancağındaki rüşdiyeler.....	58
Tablo 28: 1893-1906 seneleri arasındaki merkez liva kazalarındaki rüşdiyeler.....	59
Tablo 29: 1892-1906 seneleri arasında Bursa İnas rüştiyesindeki öğrenci sayıları.....	60
Tablo 30: 1886 senesinde Bursa İdâdî Mektebi'nin ders programı.....	61
Tablo 31: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin birinci sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	62
Tablo 32: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin ikinci sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	62
Tablo 33: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin üçüncü sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	63
Tablo 34: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin dördüncü sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları.....	63
Tablo 35: 1892 senesinde Bursa İdâdî Mektebi'nin ders programı.....	64
Tablo 36: 1893-1897 seneleri arasındaki İdâdî Mektebi'ndeki gündüzcü ve yatılı öğrenci sayıları.....	65

Tablo 37: 1895-1896 senelerindeki Bursa İdâdî Mektebi'nin öğrenci sayıları.....	65
Tablo 38: İdâdîye Mekteplerindeki okutulan dersler	66
Tablo 39: 1906 senesindeki vilâyet dâhilindeki idâdî mektebi mevcutları	66
Tablo 40: Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki dâhilindeki gayrimüslim okulları	68
Tablo 41: Gayrimüslimler okullarında öğrenim gören öğrenci sayıları ve okulların açılış tarihleri .	69
Tablo 42: 1906 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki gayrimüslim okulları	71
Tablo 43: 1906 senesinde Bursa Sancağı'ndaki gayrimüslim okulları	71
Tablo 44: 1906 senesinde Bursa Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin nüfus durumu:.....	71
Tablo 45: Yabancı okullar	72
Tablo 46: Yabancı okullar hakkında bilgiler	73
Tablo 47: 1901 senesinde Bursa'daki yabancı okullar	73
Tablo 48: Bursa'daki yabancı okulların öğrencileri hakkında bilgiler	74
Tablo 49: 1906 senesinde Bursa'daki yabancı okullar	74
Tablo 50: 1899/1900 ve 1903/1904 tarihleri arasında Bursa'daki medreseler	76
Tablo 51: 1906 senesinde vilâyet dâhilindeki medreseler	77
Tablo 52: 1906 senesinde Bursa'daki medreseler, müderrisleri ve öğrenci sayıları.....	78
Tablo 53: Vilayet Matbaasının hurufat ve litografya kısmı kadrosu	94
Tablo 54: 1886 senesinde Bursa'daki 6 kütüphanedeki kitaplar	96
Tablo 55: 1898 senesinde Bursa kütüphaneleri	97
Tablo 56: 1906 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki kütüphaneler	98

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser/yer
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale / madde
a.y.	: Yazara ait son zikredilen yer
b.	: Baskı
bkz.	: Bakınız
BS	: Bursa Salnamesi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
H.	: Hicrî
H.V.S.R.	: Hudâvendigâr Vilâyeti Salname-i Resmîsi
haz.	: Yayına hazırlayan
karş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa/sayfalar
S.	: Sayı
SM	: Salname-i Maarif
ss.	: sayfalar arası
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Basım tarihi yok
v.d.	: Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	: Basım yeri yok
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMA PROBLEMİ

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli vilâyetlerinden biri olan Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı Bursa'daki eğitim-öğretim faaliyetlerini Hudâvendigâr Vilâyeti salnâmeleri eşliğinde incelemektedir. Osmanlı medreselerinin ilgili coğrafyada nasıl işlediğini dair kaynaklar arasında salnameler de bulunmaktadır. Bursa'ya dair bilgilerin yer aldığı Hudâvendigâr Salnâmeleri temel eksen alınarak şehirdeki medreseler ve eğitim-öğretimin işleyişine dair bir araştırma henüz gerçekleştirilmemiştir.

Osmanlıların son döneminde Bursa maarif hayatının yapısıyla ilgili müstakil bir çalışma olmaması bizi böyle bir araştırmaya yönlendirmiştir. Hudâvendigâr Vilâyeti salnâmelerinin tamamı dikkate alınarak böyle bir çalışma yapılmış olması durumunda daha sağlıklı bilgi ve değerlendirmelere ulaşılabilceği kanaatini taşıyoruz. Toplam 38 senelik bir zaman dilimini kapsayan bu araştırmada, salnâmelerde bilgi verilen eğitim-öğretim kurumları üzerinde durulmuş, istatistikî bilgiler oluşturulmuş ve zaman zaman bunlarla ilgili yorumlar yapılmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Osmanlı eğitim-öğretim tarihine ilişkin birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, Bursa'nın eğitim-öğretim tarihiyle ilgili yapılan araştırmaların henüz yeterli olmadığını düşünüyoruz. Osmanlıların ilk başkenti olan ve bir medeniyetin kaynağı durumundaki Bursa'nın, pek çok alanda olduğu gibi eğitim-öğretim sahasında da daha birçok inceleme ve araştırmayı hak ettiği kanaatindeyiz. Özellikle son dönem Bursa eğitim-öğretim tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda bir boşluk göze çarpmaktadır. Bu bağlamda bilhassa Tanzimat'tan sonra birçok alanda yaşanan yeniliklerin Bursa eğitim-öğretim hayatına nasıl yansıdığı ve ne tür değişim ve dönüşümlerin yaşandığı üzerinde durulmasında fayda olacağı inancındayız. Bu araştırmada temel kaynak olarak doğrudan Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerinin alınması bizce önemlidir. Zira bu salnâmelerde verilen bilgiler, devletin onayladığı, resmî ve üzerinde daha net yorumlar yapma fırsatı veren bir karakter taşımaktadır. Bundan önceki bazı çalışmalarda her ne kadar vilâyet

salnâmelerine yer yer değinilmişse de ana kaynak ve bir bütün olarak ilk defa bu araştırmada ele alınmıştır.

C. ARAşTIRMA METODU

Çalışmamıza Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri'nin tam bir koleksiyonunu oluşturmakla işe başladığımızı belirtmeliyiz. Zira tam bir koleksiyon olarak herhangi bir kütüphanede bulunmaması sebebiyle önce bütün salnamelerin dijital bir kopyasını elde ettik. Yüksek lisans tezimizin konusunu oluşturan Bursa'daki eğitim-öğretim sürecini yıldan yıla ortaya çıkan değişimleriyle birlikte her bir salnamede yer alan bilgiler değerlendirildi.

Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri'nde verilen bilgiler 38 yıllık bir süreyi kapsadığı için ortaya çıkan bilgiler bölümler halinde ele alındı ve Bursa'da eğitim-öğretim faaliyetleri incelendi. Salnamelerde yer alan bilgilerin önemli bir bölümü, yıldan yıla gelişmelerin seyrini kolaylıkla takip edebilmek için tablolar halinde düzenlendi. İstatistikî bilgiler oluşturuldu ve zaman zaman diğer kaynaklarda geçen bilgilerle beslenmek suretiyle konunun işlenmesine gayret edildi.

D. KAYNAKLARIN DEğerLENDİRİLMESİ

Bursa'nın eğitim-öğretim tarihiyle ilgili Prof. Dr. Mefail Hızlı'nın çalışmaları dışında maalesef fazla kaynak bulunmamaktadır. Arşiv belgelerine dayalı olarak olarak hazırlamış olduğu “*Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*”, “*Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*”, “*Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*” kitaplarının yanında birçok da makalesi bulunan hocamızın çalışmaları genellikle eğitim-öğretim sisteminin Osmanlı klasik dönemindeki durumunu gözler önüne sermektedir. Bunlara ilâveten konuyla doğrudan olmasa da; Raif Kaplıanoğlu, Yılmaz Akkılıç gibi yazarların çeşitli eserlerinde dağınık olarak bulunan Bursa'nın eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili bilgiler gözden geçirilmifitir. Ayrıca araştırma konumuzla ilgili olarak İsmail Girgin'in “*20. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*” isimli bir yüksek lisans çalışmasının bulunduğunu da kaydetmeliyiz.

Araştırmamızda 36 kez basılan Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri esas olarak alınmakla birlikte birçok kaynaktan da istifade edilmiştir. 1927 Bursa Salnâmesi ve Maarif salnâmelerinde yer alan bilgiler de dikkatle incelenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili gerek kütüphane ortamında gerekse sanal ortamda birçok kitap ve dergiden de faydalanılmıştır.

E. ARAŞTIRMANIN MUHTEVÂSİ

Araştırmamız beş bölümden oluşmaktadır. *Birinci Bölüm*, tezimizin de ana kaynağı olan salnâmeleri ele almaktadır. Salnâme kavramı ve geleneği, Osmanlı Devleti'ndeki salnâme türleri ve Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri bu bölümde değinilen konular arasındadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde vilâyet kavramı, Hudâvendigâr Vilâyetinin gelişim süreci ve Bursa'nın tarihine kısa bilgi aktarıldı. *İkinci Bölüm*'de Osmanlı Devleti ve Bursa'daki eğitim-öğretim faaliyetleri üzerinde duruldu. *Üçüncü Bölüm*'de Bursa'da açılan mesleki mekteplerden bahsedildi. Bu başlık altında Hamidiye Sanayi Mektebi, Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Daru'l-muallimin, Harir Daru't-talim Mektebi ve Hadika-i İrfan Mektebi hakkında bilgi verildi. Bursa'da yer alan Işıklar Askeri İdadisi ile ibtidâî mektepler, rüşdiyeler, inas rüşdiyesi ve idâdîlere değinildi. Ayrıca Bursa'da hizmet veren yabancı ve gayrimüslim okullarının varlığına işaret edildi. *Dördüncü Bölüm*'de Bursa Sancağı'na dahil ilçelerdeki eğitim-öğretim faaliyetleri anlatıldı. *Beşinci Bölüm*'de ise Bursa'daki eğitim-öğretimin bir ayağı olup kültürel faaliyetler kapsamındaki matbaalar, kütüphaneler ve gazetelerden bahsedildi.

Tezimizde çok sayıda tarih geçmektedir. Tezimizi çok fazla rakamlarla meşgul etmemek adına her bir tarihin hicri veya miladi karşılığını beraber kullanmadık. Bu tarihleri genellikle miladi olarak kullanmaya çalıştık. Ancak salnamelerin orijinal tarihleri hicri olması hasebiyle de salnameleri belirtirken hicri tarihleri ile beraber kullandık. Okuyucunun tarihleri ilişkilendirmesi için ise tezimizin 13. sayfasında her bir salnamenin hicri ve miladi tarihini belirten bir tablo oluşturduk.

Son olarak araştırmamızın ana kaynağı olan salnâmelerin tamamı eski harflerle yazılması sebebiyle metinde yer alan birçok Arapça ve Farsça kelimelerin Latin alfabesine çevirirken bazı noktalara dikkat edilmeye çalışıldı. Aynen metin alıntılarında ve bazı özel isimlerin yazılmasında bütün imlâ işaretlerini kullanmaya özen gösterildi (Harîr Dâru't-Talimi gibi). Ancak günlük dilde de sıklıkla kullanılan Arapça ve Farsça

kelimeler, imlâ işaretleri kullanılmadan yazıldı (Kitap, dahil, hariç, çarşı gibi). Tezimizle doğrudan ilgili olması sebebiyle bazı kavramlar (salnâme, vilâyet, idâdî vb.) ve günlük dilde çok sık kullanılmadığından bazı kelimelerde (bevvâb vb.) imlâ işaretlerine yer verildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

SALNÂMELER,

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ SALNÂMELERİ

VE BURSA

I. SALNÂME KAVRAMI

Salnâme kelimesi Farsça “yıl” anlamına gelen “sâl” ve yazılı, yazılmış anlamına gelen “nâme” sözcüklerinden oluşmuş günlük Türkçede “yıllık” anlamına gelen Farsça bileşik bir isimdir¹. Batıda, Latince karşılığı Annuş, Fransızca Annale bilhassa Annuaire ve son olarak Türkçe’de de kullanılan Almanak terimleriyle karşılanır². İngilizce de ise kelimenin karşılığı Year Book’dur³. Türkçeye Tanzimat’tan sonra giren salnâme tabirinin genel olarak tanımı ise şöyle yapılmaktadır: Neşredildikleri dönemde vilâyet dahilinde bulunan tabii kaynaklar, ziraat, hayvancılık, üretim, nüfus, hizmet birimlerinin durumu, hastaneler, yollar, ormanlar, eğitim kurumlarının, mahalli tarih, coğrafya, idari yapı, kurumlar, önemli kişilerin biyografileri, ekonomi, ordu ve donanma, eğitim, kültür, sanat eserleri ve abideler, üretim maddeleri gibi alanlarda çok önemli bilgiler içeren yazılı kaynaklardır⁴. Diğer bir ifadeyle salnâmelere, günümüzde bir devletin ya da bir kurumun bir yıllık faaliyet raporlarının geçmişteki izdüşümleri de diyebiliriz.

Özel salnâmeler haricindeki salnâmeler, devlet tarafından ya da devletin kurumları tarafından çıkarıldıkları için resmi vesika olarak değerlendirilmektedirler. Adından da anlaşılacağı üzere bir yıllık faaliyetler anlatılsa da salnâmeler çıkarıldıkları dönemin hemen öncesi ve hatta geçmişine dair tarihî bilgiler de vermişlerdir.

Salnâmelerin en eskisi devlet salnâmeleri adıyla da bilinen “*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*”lerdir. 1763 yılından itibaren Almanya’da Gotha’da Almanca ve daha sonra ise Fransızca neşredilmekte olan Almanach de Gotha’ları gören dönemin Sadrazamı Reşit Paşa’nın isteğiyle Hekimbaşı Abdülhak Efendizâde Hayrullah Efendi ve 19. yüzyıl fikir ve ilim adamlarımızdan Ahmed Cevdet Paşa’nın yardımlarıyla bir dönem Bursa valiliği görevi de yapmış Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış ve 1847 yılında neşredilmiştir⁵. Yani salnâme kavramı aslında dışarıdan bir esinlenmeyle alınmış ve daha sonra Osmanlı Devleti’nde sürdürülmüş ve Cumhuriyet’e kadar hatta daha sonrasında dahi kısa bir süre tatbik edilmiştir. Detaylı bir şekilde yıldan yıla

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 25.b., haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s.917.

² Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul, 2.b., Enderun Kitabevi,1986, s.297.

³ Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri*, C.I, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s.1.

⁴ Mefail Hızlı, “Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.1, Bursa, 2008, s.583.

⁵ Duman, a.g.e., s.3.

gelişme gösteren ve büyüyen devlet salnâmelerinin 1263-1297 H. seneleri arasındakileri taş baskı olup diğerleri matbaa harfleri ile basılmıştır⁶.

Salnâmelerin hazırlanması işi ilk olarak Meclis-i Maârif Başkâtibi Behçet Bey ve Meclis Azası'ndan Rüşdü Bey'in görevlendirilmesiyle gerçekleşmiştir. Daha sonra ise padişahın emriyle Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî Heyeti'ne devredilmiştir. 1888 senesinden itibaren ise “*Me'mûrîn-i Mülkiye Komisyonu*”na bağlı “*Sicill-i Ahvâl-i Me'mûrîn*” idaresine havale edilmiş olup bu durum saltanatın sonuna dek sürmüştür. Cumhuriyetten sonra da Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi adı ile 1925-1926, 1926-1927 ve 1927-1928 yıllarında olmak üzere üç defa devlet yıllıkları neşredilmiştir⁷. İlk olarak neşredilen salnâmeler devlet salnâmeleri olup sonraki yıllarda ihtiyaca binaen farklı isim ve içerikte birçok salnâme neşredilmiştir.

II. OSMANLI DEVLETİNDE SALNÂMELER

A. DEVLET SALNÂMELERİ

Osmanlı Devleti'nde basılan ilk salnâme özelliği taşıyan devlet salnâmeleri Ahmet Vefik Paşa tarafından basılmış olup 1263 H. senesinden 1326 H. senesine kadar aralıksız sürmüştür. 1326 H. senesinden itibaren ise malî yıl esas kabul edilerek 1326, 1327, 1328 yıllarındaki basılmıştır. Son olarak da 1333 H. senesinde imparatorluk devrinin son salnâmesi çıkarılmıştır. Bunlarda devletin bütün resmi teşkilat ve kadrolarından başka bu görevleri yerine getiren devlet adamlarının ve memurların isimleri, atama tarihleri, rütbeleri ve nişanları gösterilmiştir⁸.

B. ASKERÎ SALNÂMELER

“Salnâme-i Askerî” olarak da bilinen bu salnâmeler, Osmanlı Devleti'nin en önemli kurumlarından biri olan askeriyeyle ilgili bilgiler verir. Bu salnâmeler “*Harbiye Nezâret ve Makâm-ı Seraskerî*” tarafından Keçecizâde Fuad Paşa'nın seraskerliği zamanında basılmaya başlanmıştır. Bunların basılmasında amaç, dönemin askerî personelinin birbirlerini tanması ve sahip oldukları kıdemleri bilmesidir⁹. Askerî

⁶ “Salname”, *İslam Ansiklopedisi*, C.X, MEB Yay., İstanbul, 1980, s.134.

⁷ Duman, a.g.e., s.4-5.

⁸ Sertoğlu, a.g.e., s.298.

⁹ Duman, a.g.e., s.7.

salnâmelerde Osmanlı ordusu ve teşkilatı, orduda bulunan en düşük rütbeliden en yüksek rütbeliye kadar askerlerin isimleri, nişanları vb. bilgiler verilmektedir. Bahriye Salnâmeleri basılıncaya kadar deniz ordusuna dair bilgiler de içeren bu salnâmelerin ilki 1282 H. senesinde çıkarılmıştır. Daha sonraları ise 1283, 1287, 1291, 1293, 1304, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1313, 1324 ve son olarak 1326 senesine ait olan salnâmeler basılmıştır¹⁰.

C. BAHRİYE SALNÂMELERİ

Devletin askerî kurumlarından denizcilikle ilgili bilgileri ihtiva eden salnâmelerdir. Önceleri askerî salnâmeler içinde yer alan bu salnâmeler daha sonraları müstakil olarak basılmıştır. “*Salnâme-i Bahrî*” olarak isimlendirilen bu salnâmeler Bahriye Nezâret-i Fen Heyetince tertip edilmiş ve basılmışlardır¹¹. Dahil oldukları nezâretin bütün teşkilatı, kadroları ve buralarda bulunan bütün kişilerin isimleri, rütbeleri ve nişanları hakkında bilgi vermektedirler. Ayrıca donanmadaki gemiler ve bunların özellikleri hakkında da bilgiler içermektedirler. 1307 H. senesinde ilki basılan salnâmeler 1308, 1309, 1310, 1311, 1313, 1314, 1315, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1326 ve son olarak da 1330 senelerinde basılmışlardır. Bunlara ilaveten Bahriye Nezâreti, İngiltere rasathanesi tarafından çıkarılan ilmî bir almanağı her yıl “*Takvim-i Bahrî*” adı ile tercüme ettirerek bastırmıştır¹². Ayrıca içinde denizcilikle ilgili birçok malumatın bulunduğu 1329 H. senesinde “*Osmanlı Kapudan ve Makinistler ve Müntesibîn-i Bahriye Cemiyeti Reisi Müttekâidîn-i Bahriye*”den Süleyman Nutku Bey tarafından telif olunan “*Bahriye-i Ticâriye Salnâmesi*” de mevcuttur¹³.

D. HÂRİCIYE SALNÂMESİ

Devletin dışişleriyle ilgili bilgiler veren salnâmedir. 1302, 1306, 1317 ve 1320 senelerinde yalnızca 4 kez basılan “*Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciye*”, “*Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti*”nce hazırlanmıştır¹⁴. Hâriciye salnâmeleri Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren yabancı ve Türk elçiler, Reisü'l-küttablar, ilk hâriciye nâzırları ile

---

¹⁰ Sertoğlu, a.g.e., s.298.

¹¹ Duman, a.g.e., s.7.

¹² Sertoğlu, a.g.e., s.298.

¹³ Sertoğlu, a.g.e., s.8.

¹⁴ Duman, a.g.e., s.8.

Hâriciye Nezâreti'nin içteki ve dıştaki teşkilatı, temsilcileri, nişanları ve yabancı devletlerin dışişleriyle antlaşmalar vb. konulardan bahsederler¹⁵.

E. İLMİYE SALNÂMESİ

“*Meşhiât-ı Celîle-i İslâmiyyenin Cerîde-i Resmîyesi*”ne ek olarak “*Meşihât-ı Ulyâ*” mektupçuluğu tarafından bir kereye mahsus 1334 H. senesinde çıkarılan salnâmedir. İçinde birçok şeyhulislamın fetvalarının tıpkıbasımlarını içermesiyle dikkat çeker¹⁶. Ebul'ula Mardin ve Ahmet Refik (Altınay) beylerin içinde bulunduğu bir heyet tarafından basımı yapılmıştır¹⁷.

F. MAÂRİF SALNÂMESİ

Osmanlı Devleti'nin maârif teşkilatı ve kültür tarihi hakkında bilgiler içeren salnâmelerdir. Maârif teşkilatı tarafından hazırlanan ve basılan bu salnâmelerde, nezâretin teşkilat ve kadroları, bu kadrolarda yer alan kişiler hakkında birçok malumat verilmiştir. Ayrıca maârife ait olsun ya da olmasın bütün mektepler hakkında bilgiler de içermektedirler¹⁸. 1316-1321 H. tarihleri arasında 6 defa basıldığı kayıtlara geçse de 5. def'asına henüz rastlanılmamıştır¹⁹.

G. RASATHÂNE-İ ÂMİRE'NİN SALNÂMESİ

Bir kereye mahsus olmak üzere 1288 H. senesinde “*Ticâret ve Nâfia Nezâreti*”ne bağlı “*Rasathâne İdaresi*” tarafından basılmıştır²⁰. “*Rasathâne-i Âmire Müdürü*” Kombari tarafından Fransızca yazılan ve daha sonra “*Fenn-i Hikmet-i Tabîyye*” muallimi Yüzbaşı Said Efendi tarafından Türkçeye çevrilen bu salnâmede denizciliğe ait rasat cetvelleri bulunmaktadır²¹.

H. RUSÛMÂT SALNÂMESİ

Kelime anlamı “*gümrük idaresi salnâmeleri*”²² olan rusumat salnâmeleri “*Mâliye Nezâreti*”ne bağlı “*Rusûmât Emâneti'nin Umûr-ı Tahrîriye Dâiresi*”

---

¹⁵ Sertoğlu, a.g.e., s.298.

¹⁶ Sertoğlu, a.g.e., s.298.

¹⁷ Duman, a.g.e., s.9.

¹⁸ Sertoğlu, a.g.e., ss.298-299.

¹⁹ Duman, a.g.e., s.8.

²⁰ Duman, a.g.e., s.8.

²¹ Sertoğlu, a.g.e., s.299.

²² Devellioğlu, a.g.e., s.902.

tarafından düzenlenmiş salnâmedir²³. Bu salnâme de bir kereye mahsus olmak üzere 1314 H. senesinde çıkarılmıştır. Osmanlı gümrükleri ve gümrük çalışanları hakkında detaylı bilgiler verir²⁴.

İ. ÖZEL, KİŞİ VE KURULUŞLARA AİT SALNÂMELER

Bu tür salnâmeler içinde önemli bilgiler veren ciddi yayınlar varsa da içlerinden bir kısmı mizah ve sanat gibi birçok konudan bahseden salnâmelerdir²⁵. Resmî olmayan bu salnâmelerin ilki Ali Suâvi tarafından çıkarılmıştır. Geneli resimli olan bu tür salnâmelerin en meşhurları Ebüzziya Tevfik tarafından bastırılmıştır²⁶. Bazıları ise şunlardır: Türkiye Salnâmesi, Zümrüd-i Ankâ Salnâmesi, Diken ve İnci Salnâmesi, Salnâme-i Türkî, Salnâme-i Gayret²⁷.

J. VİLÂYET SALNÂMELERİ

Araştırmamızın konusu olan Hudâvendigâr Vilâyeti salnâmelerini de içeren vilâyet salnâmeleri özellikle devlet salnâmelerinin faydası görüldükten sonra basılmaya başlanmıştır. İçinde genel tarihî bilgiler, bulunduğu vilâyetin yapısı, vilâyetteki yönetici ve memurların isimleri, vilâyetin coğrafî yapısı, eğitimi, idaresi, ordusu, ticareti vb. konularda bilgiler bulunmaktadır. Bu salnâmelerin ilki 1283 H. senesinde basılan Bosna Salnâmesi olup; sonuncusu ise 1337-1341 H. seneleri arasında basılan Bolu Livası Salnâmesi'dir. Dilleri bakımından Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça ve sadece Arapça olanları da vardır²⁸. Salnâmeleri basılan şehirler şunlardır: Adana, Ankara, Aydın, Bağdat, Basra, Beyrut, Beyrut, Bitlis, Bolu, Bosna, Cebel-i Lübnan, Cezair-i Bahr-i Sefid, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Girit, Halep, Hicaz, Hudâvendigâr, İşkodra, Karesi, Kastamonu, Konya, Kosova, Mamuretü'l-aziz, Manastır, Mısır, Musul, Prizren, Selânik, Sisam, Sivas, Suriye, Trablusgarp, Trabzon, Tuna, Van, Yanya ve Yemen²⁹.

---

²³ Sertoğlu, a.g.e., s.299.

²⁴ Duman, a.g.e., s.9.

²⁵ Sertoğlu, a.g.e., s.300.

²⁶ İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s.135.

²⁷ Duman, a.g.e., s.11-12.

²⁸ Duman, a.g.e., s.5.

²⁹ Sertoğlu, a.g.e., s.300.

III. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ SALNÂMELERİ

Devlet salnâmelerinden sonra basılmaya başlanan vilâyet salnâmelerinin vilâyeti ve muhtevası bakımından en önemlilerinden biri de Hudâvendigâr Vilâyeti salnâmeleridir. Vilâyetin bulunduğu merkezlerde basılan salnâmelerden Hudâvendigâr Vilâyeti'ne ait olanlar Bursa'daki Vilâyet Matbaası'nda basılmıştır. İlki 1286 H. senesinde basılan salnâmelerin üzerinde “Def’a 1” ibaresi olmasına rağmen bir yıl sonra basılan salnâmenin de sadece tarihi 1287 yapılarak yine aynı ifade kullanılmıştır³⁰. 38 sene basılan bu salnâmelerin toplam adedi 36 tanedir. Bunun sebebi 1307 H. tarihinde salnâmeden 16. ve 17. defa olmak üzere iki tane çıkarılmasıdır. Salnâmelerin kaçınıcı kez basıldığını bildiren “Def’a” numaraları ise toplamda 34’tür. Bunun sebebi ise yukarıda da belirtildiği gibi 1286 ve 1287 H. senelerinde basılanların “Def’a 1” olarak yazılması ve 1301 H. senesinde 12. defa basılan salnâmeden bir yıl sonra basılan (1302 H.) salnâmenin de def’a numarasının aynı olmasıdır. Bu yanlışlık daha sonraki senelerde devam edip 36. salnâme “Def’a 34” olarak basılmıştır³¹.

Hudâvendigâr Vilâyet salnâmelerinin sayfa sayıları 107 ilâ 616 arasında değişmektedir. En düşük sayfa sayılı salnâme 1305 H. senesinde, en çok olanı ise 1324 H. ve 1325 H. yılında basılmıştır. Her bir salnâmenin başında bir kapak bulunmaktadır. Bu kapakların kimi tezhipte süslenmiş, kimi sadedir. Önemli bir bölümünde dönemin padişahının tuğrası bulunmaktadır. Fakat her birinin kapağında o salnâmenin yılı, hangi sırada bulunduğu (def’a), *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi* yazısı ve basıldığı matbaanın ismi yer alır.

Salnâmelerin iç kısmında çoğu zaman ilk olarak salnâmenin içeriğiyle ilgili bir fihrist bulunur. Bu fihrist kimi zaman ilerleyen sayfalarda yer almaktadır. Salnâmelerde genel olarak başta İslâm Tarihi kronolojisi, daha sonra ise Hudâvendigâr Vilâyeti’yle ilgili bilgi bulunur. Vilâyette bulunmuş önemli kişiler, vilâyetin kurumları, idareci ve memurlarını isimleri, unvanları, ordudaki rütbeler, vilâyetin coğrafi yapısı, sancakları, köyleri, vilâyette bulunan okullar ve ticârî hayat vb. konularda bilgiler verir. Vilâyetin bütün sancakları hakkında verilen bilgilerden farklı olarak merkez olan Bursa’ya dair daha ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

³⁰ Mefail Hızlı, “Keşfedilmeyi Bekleyen Bir Külliyyat: Hudavendigâr Vilayeti Salnameleri”, *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi*, ed. Raif Kaplanoğlu, Bursa Araştırmaları Vakfı, S.30, ss.28-29.

³¹ Duman, a.g.e., s.107.

Söz gelimi 1323 H. senesine ait salnâmenin fihristinde yer alan konulara bakıldığında, ilk olarak hicri ve kameri seneleri içeren bir takvime yer verildiğini daha sonra o zamana kadar tahta oturmuş önemli Osmanlı padişahlarından kısaca bahsedildiğini görürüz. Örneğin Bursa'yı fetheden Orhan Gazi için aşağıda satırlar yazılmıştır:

“Bursa Fâtihi Gâzi Sultân Orhân Hân Hazretleri

Sultân Osmân Hazretlerinin mahdûm-ı meâlî-mevsûmlarıdır. 680 senesinde tevellüd ederek 726 senesi şehr-i Ramazânında câlis-i serîr-i saltanât olmuşlar ve 761 senesinde irtihâlleri vuku'uyla peder-i mu'azzamları civârında dîger türbe-i mahsûsaya defn olunmuşdur.”³²

Salnâmelerde daha sonra mülkiye, ilmiye ve askeriyenin rütbeleri hakkında kısa bir bilgi verilir. Ardından ise resmî unvanlardan bahsedilir. Sonrasında saltanat nişanlarına, vilâyetin mutasarrıflık zamanlarında gelen mutasarrıflarına dair bilgi aktarılır. Hangi valilerin görev yaptığı belirtildikten sonra 1283 senesinden itibaren görev alan nüvvâblar, vali muavinleri, defterdârlar ve mektupçular sıralanır. 1284'ten beri gelen merkez mutasarrıflarından bahsedilir; o zamana kadar gelen adliye müfettişleri ve istinaf müdde'î-i umumîleri anlatılır. Sonra da sırasıyla istinaf rüesâsı, hukuk ve ceza reisleri, müdde'î-i umumî muavinleri, vilâyet jandarma alaybeyleri, vilâyete gelen mutasarrıflar ve vilâyetteki memurlarla ilgili bilgilere yer verilir. Akabinde Bursa'daki askerî komutanlar, ümerâ ve zâbitân ile eşraf anlatılır. Devamında da vilâyetteki doktor, cerrah ve dişçiler hakkında bilgi verilir.

Salnâmenin en önemli bölümlerinden biri de vilâyet dahilindeki sancaklardan bahsedilen kısımdır. Sancakların genel ve idari yapısı ve memurları hakkında bilgi verildikten sonra gelir-gider cetvelleri ve mektepler bölümü yer alır. Son bölümde ise yapılan yollar hakkında malumat aktarıldıktan sonra vilâyette bulunan matbaa ve resmî-gayriresmî gazetelerin isimleri verilip salnâme sonlanır³³.

Salnâmelerde göze çarpan hususların başında, konu ya da olayların olduğu gibi aktarılması gelmektedir. Yani yoruma fazla mahal vermez. Mevcut durumları olduğu gibi aktarır. Verdikleri bilgilerin bir kısmı istatistikî bilgidir. Salnâmelerin birçoğunda

---

³² H.V.S.R. 1323, s.17.

³³ H.V.S.R. 1323, s.351.

vilâyet dâhilindeki nüfus ile ilgili istatistikî bilgiler yer alır. Örneğin 1324 H. senesinin salnâmesine göre merkez sancağında Bursa kazasının 137.653 kişilik bir nüfusa sahip olduğu anlaşılıyor. Bu nüfusun 63.941 kişisi erkek, 68.312 kişisi ise kadındır. Bunların 101.913'ü İslâm dinine mensuptur. Ayrıca geri kalan kesimin kaçının Rum, Musevi ve diğer toplumlara ait olduğuyula ilgili bilgiler mevcuttur³⁴. İlgili salnâmede bu tür bilgiler her bir sancak ve kaza için bulunmaktadır³⁵.

Aşağıdaki tabloda 1286-1325 H. seneleri arasındaki salnâmelerin çıkarıldıkları sene, def'a numaraları ve sayfa sayıları verilmiştir³⁶.

Tablo 1: 1286-1325 H. seneleri arasındaki Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri

Yıllar (Hicri/Miladi)	Kaçıncı Def'a	Sayfa Sayısı
1286/1869	1	164
1287/1870	1	170
1288/1871	2	133
1289/1872	3	128
1290/1873	4	150
1291/1874	5	142
1292/1875	6	156
1293/1876	7	146
1294/1877	8	143
1295/1878	9	142
1296/1879	10	220
1297/1880	11	179
1301/1884	12	366
1302/1885	12	552
1303/1886	13	404
1304/1887	14	201
1305/1888	15	107

³⁴ H.V.S.R. 1323, s.606.

³⁵ H.V.S.R. 1323, ss.606-609.

³⁶ Hızlı, a.g.m., ss.28-29.

1306/1889	16	257
1306/1890	17	225
1307/1891	18	438
1310/1892	19	500
1311/1893	20	325
1312/1894	21	388
1313/1895	22	442
1314/1896	23	428
1315/1897	24	317
1316/1898	25	456
1317/1899	26	352
1318/1900	27	344
1319/1901	28	355
1320/1902	29	373
1321/1903	30	373
1322/1904	31	346
1323/1905	32	352
1324/1906	34	616
1325/1907	34	616

IV. OSMANLI DEVLETİ'NDE VİLÂYET KAVRAMI

Osmanlı Devleti'nin kurumsal olarak Bizans ve İran'la birlikte üçüncü selefi olan Selçuklularda vilâyet teşkilatı üçe ayrılıyordu. Bunlar malî, idarî ve kazaî idi. Vilâyetin başında subaşı denen bir vali bulunmaktaydı. Bu vali bulunduğu vilâyetin sorumlusu olmakla beraber aynı zamanda vilâyetten çıkacak askerî kuvvetlerin serdarı idi ve sefer ilânında orduların toplanma yerine gelerek divan azasından beylerbeyinin emrine girerdi³⁷.

Osmanlı padişahları ise, devletin ilk dönemlerinde bir bölgeyi yönetmek için oraya iki yetkili tayin ederdi. Bunlardan biri siyasî kişiliği temsil eden “bey”; diğeri ise

³⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, 1.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.50-51.

hukukî kişiliği temsil eden “kadı” idi. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremez; kadı da beyin izni olmadan kendi kararlarını gerçekleştiremezdi³⁸. Yani ilk devirlerde devletin topraklarının çok geniş olmadığı düşünülürse sonraki dönemlere nazaran daha basit bir idare şekli olduğu söylenebilir. İşte bu dönemlerde ve daha sonraları uzun bir devir sürecek olan (19. yüzyıla kadar) idari birim sancak idi. Sancağın başında bir sancakbeyi bulunurdu. Özellikle 1361’den sonra Balkanlardaki fetihlerin artıp toprakların genişlemesiyle sancakların sayısı doğal olarak artmıştır. Bu sancakların başına da denetimi artırmak için bir beylerbeyi atanmıştır. İlk atanan beylerbeyi de I. Murad’ın lalası Şahin Paşa’dır. Lala Şahin Paşa, I. Murad tahta çıkmak için Bursa’ya hareket ettiğinde Rumeli’ye beylerbeyi olarak atanmıştır³⁹.

Beylerbeyi, başında bulunduğu beylerbeyliğinin (eyalet) yönetiminden sorumlu kişiydi. Bunlar tayin edildikleri eyaleti, paşa sancağı denilen merkez sancaktan yönetirlerdi. Eyalete bağlı sancaklar ise merkezden atanan sancakbeyleri tarafından idare edilirdi. Beylerbeyleri, sancakbeylerinin özellikle askerî amirleri pozisyonundaydı. Malî ve mülkî açıdan bu iki amir arasında hiyerarşik olarak sıkı bir bağ mevcut değildi⁴⁰. Gün geçtikçe fetihlerin artmasıyla da bu eyaletlerin sayısı çoğalmıştır. Fakat şunu belirtmekte yarar vardır ki Osmanlı eyaletleri, bugün Türkiye’deki birkaç istisna dışındaki (Konya, İstanbul) şehirlerden çok daha büyüktür. Örneğin Edirne Vilâyeti; bugünkü Edirne, Tekirdağ, Kırklareli ve Tırnova’yı; Kastamonu Vilâyeti ise bugünkü Kastamonu, Sinop, Bolu, Çankırı ve Zonguldak’ı kapsamaktaydı. Bugünkü şehirlerimizin tekabül ettiği idare birim ise o zamanki sancaklardı⁴¹.

19. yüzyıla gelince şartlar değişmeye başlamıştır. Günden güne artarak cereyan eden olaylar ve bu olayların ortaya çıkardıkları yeni ihtiyaçlar, yönetimde bazı değişikliklere sebebiyet vermiştir. Bu olayların başında ise 1845’ten beri süregelen Dürzîler ve Marunîler arasındaki çatışmalar sonrasındaki Cebel-i Lübnan’ın statüsüdür. Bölgeye İngiltere ve Fransa’nın müdahalesi sonucu Osmanlı idaresi 1861’de Beyrut bölgesini hariç tutarak burası için özel bir statü hazırladı. Buna göre Cebel-i Lübnan

³⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorlu Klasik Çağ (1300-1600)*, 5.b., çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 108.

³⁹ İnalçık, a.g.e., s.108.

⁴⁰ Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, S.2, Çankırı, s.30.

⁴¹ İlber Ortaylı, *Türkiye İdâre ve Teşkilat Tarihi*, 3.b., Cedid Neşriyat, Ankara, 2008, s.253.

mutasarrıflığı Hristiyan bir mutasarrıf başkanlığında karma bir meclis tarafından yönetilecekti. Avrupalılar bu sistemin bütün Rumeli ve Ortadoğu'da uygulanmasını isteyince Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Midhat Paşa yeni vilâyet yönetiminin statüsünü hazırladılar. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi, önce bazı vilâyetlerde uygulanıp başarılı olduğu görülünce yaygınlaştırıldı. Buna göre 1864'ten sonra Osmanlı Avrupa'sında 10 vilâyet (44 sancak), Osmanlı Asya'sında 16 vilâyet (74 sancak) ve Osmanlı Afrika'sında ise 1 vilâyette (5 sancak) uygulanmıştır. Daha sonra bu sistem 22 Ocak 1871'de yeniden düzenlenmiş ve "*İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*" adıyla hazırlanıp ilan edilmiştir⁴².

Bundan sonra vilâyetlerin başında vali bulunacaktı. Vali, sancak düzeyindeki mutasarrıfları denetleyebiliyor, eğitim ve haberleşme gibi konularda ise yetkili kişi kabul ediliyordu. Aynı zamanda yerel meclislerin toplantı zamanını belirliyor, önerileri kabul ediyor, bunlardan kendi yetkisinde olanları yapıyordu. Vergi toplanmasıyla ilgili olarak vergi tahsildarlarının davranışlarını da denetliyor, merkezden onay almak kaydıyla bu gelirleri kullanabiliyordu⁴³.

Vilâyet yasasıyla her vilâyet liva veya sancaklara bölünmüş, her bir liva kazadan, kazalar nahiyelerden, nahiyeler de köylerden oluşmaktaydı. Bunlarla birlikte meclisler kurulmuştu. "*Meclis-i Umûm-i Vilâyet*", her sancak tarafından seçilen iki müslüman ve iki gayrimüslimden oluşuyordu. Vali tarafından toplantıya çağırılan bu meclisin görevi, yol ve köprülerin inşa ve onarımı, vergi tahsilâtı, tarım ve ticaretin geliştirilmesi gibi konulardı⁴⁴. 22 Ocak 1871 tarihli vilâyet, liva, kaza, nahiye ve köy teşkilatları şu şekildedir:⁴⁵

---

⁴² Ortaylı, a.g.e., ss.429-430; Mutullah Sungur, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdâresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.1359.

⁴³ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, 3.b., çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010,s.123.

⁴⁴ Shaw, a.g.e., s.124.

⁴⁵ Sungur, a.g.m., ss.1363-1370.

Tablo 2: 22 Ocak 1871 tarihli vilâyet, liva, kaza, nahiye ve köy teşkilâtları

Vilâyet	Liva	Kaza	Nahiye	Köy
Vali	Mutasarrıflar	Kaymakam	Nahiye Müdürü	Muhtar
Vali Muâvini	Muhâsebeci	Mal Müdürü	Nahiye Meclisi	İhtiyar Meclisi
Defterdar	Tahrirat Müdürü	İdare Katipleri		
Mektupçu	Defter-i Hakanî Memuru	Emlâk ve Nüfus Memurları		
Umum-i Enebiye Müdürü	Emlâk ve Nüfus Memurları	Zabtiye Zabiti		
Ziraat ve Ticaret Müdürü	Zabtiye Zabiti	Kaza İdare Meclisi		
Maârif Müdürü	Liva İdare Meclisi			
Tarik Eminleri				
Defter-i Hakanî Müdürü				
Emlak ve Nüfus Memurları				
Evkaf Müdürü				
Alaybeyi				
Meclis-i İdare-i Vilâyet				
Meclis-i Umum-i Vilâyet				

V. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ

Farsça bileşik bir isim olan Hudâvendigâr kelimesi, birçok yerde yazıldığı aksine “Hüdavendigâr” değil, “Hudâvendigâr”dır. Çünkü “Hudâ”, Arap alfabesinde "خ" harfi ile yazılan ve Farsça “Tanrı” manasına gelen bir kelimeyken, “Hüda” ise Arap alfabesinde "ه" harfi ile yazılan ve “doğru yol gösterme manasına” gelen Arapça bir kelimedir. İşte Hudâvendigâr kelimesi de Tanrı manası ifade eden “hudâ” kelimesine, mülkiyet ve benzerlik ifade eden “vend” eki ve nisbet, mübalağa ve benzerlik ifade eden “gâr” ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Manası da “Tanrı, hâkim, hükümdar, amir, efendi, sahip, bey”dir. Genelde hükümdarlar için kullanılan kelime

sivil ve askeri memurların yanı sıra ilim ve sanat adamları içinde kullanılmıştır.⁴⁶ Nitekim literatürümüze bu kavram Osmanlı Devleti'nin 3. hükümdarı I. Murad'ın unvanı olması dolayısıyla girmiştir.

Hudâvendigâr Vilâyeti, ilk kurulan Osmanlı sancaklarından biri olup Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı kaldıktan sonra sınırları genişletilerek 19. yüzyılda önce eyalet sonra da vilâyet adıyla teşkilatlanmıştır. Sancağın hangi bölgeleri içine aldığına dair kayıtlar 15. yüzyıl sonlarından itibaren tahrir defterlerinde yer almaktadır. Bu kaynaklara göre sancak, 1487'de otuz iki idarî birimden oluşuyordu⁴⁷. Daha sonraki dönemlerde ise sancaktaki kaza sayısı artma ve eksilme göstermiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda durumunu koruyan sancak, büyük değişimini 19. yüzyılda geçirmiştir.

1831'de merkez kaza (Bursa), Atranos (Orhaneli), Gemlik, Mudanya, İnegöl, Yenişehir, Mihaliç (Karacabey) ve İznik'ten oluşan sancağa Tanzimat'tan hemen önce Kocaeli eklendi. Tanzimat'tan sonra ise eyalet olup 1867'deki değişikliklerle eyalet yerine vilâyet adı kullanılmaya başlandı. 1892'de beş sancak, yirmi dört kaza, otuz beş nahiye ve 3059 köye sahip olan vilâyetin, 1908'de ise beş sancak, yirmi dört kaza, kırk sekiz nahiyesi ve 3607 köyü vardı. 1915'te Afyonkarahisar ve Kütahya, 1918'de de Bilecik'in ayrılmasıyla sınırları daralan vilâyet, önceleri Hudâvendigâr adıyla anılmışsa da sonra Bursa olarak yaygınlaşmıştır⁴⁸.

Aşağıdaki tabloda 1287-1325 H. seneleri arasındaki Hudâvendigâr Vilâyeti sancakları yer almaktadır.

Tablo 3: Salnâmelerde Hudâvendigâr Vilâyeti Sancakları

Sene	Salnâmelerde Hudâvendigâr Vilâyeti Sancakları					
1287	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya	Kocaeli	Karahisar-ı Sahib	
1288	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-ı Sahib	
1289	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-ı Sahib	
1290	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-ı Sahib	
1291	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-ı Sahib	
1292	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-ı Sahib	
1293	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-ı Sahib	

⁴⁶ Atilla Çetin, "Hudâvendigâr", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XVIII, İstanbul, 1998, ss.285

⁴⁷ Feridun Emecen, "Hudâvendigâr", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XVIII, İstanbul, 1998, ss.285.

⁴⁸ Emecen, a.g.m., s.285.

1294	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	
1295	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	
1297	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	
1301	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	
1302	Merkez (Bursa)		Kütahya		Karahisar-1 Sahib	
1303	Merkez (Bursa)		Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1304	Merkez (Bursa)		Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1305	Merkez (Bursa)		Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1306	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1306(17)	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1307	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1310	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1311	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1312	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1313	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1316	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1317	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1318	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1319	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1320	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1321	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1322	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1323	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1324	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul
1325	Merkez (Bursa)	Karesi	Kütahya		Karahisar-1 Sahib	Ertuğrul

VI. BURSA

Adını, Bithinya krallarından Prusias'tan alan Bursa'nın antik dönemlerdeki ismi Prusa'dır. Şehrin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte milattan önce 2. yüzyılda Prusias'a iltica eden Kartacalı Annibal'ın teşebbüsüyle kurulduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra Romalıların hâkimiyetine giren şehir Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Doğu Roma'ya (Bizans) dahil olmuştur. Şehir, Anadolu

Selçuklu Devleti zamanında fethedilmişse de tekrar elden çıkmış ve nihayet 1326 yılına ikinci Osmanlı padişahı Orhan Gazi tarafından alınmış ve başkent yapılmıştır⁴⁹.

Fetret devrine kadar başkent olan Bursa, Edirne ve İstanbul'un başkentliği zamanında da her zaman için Osmanlı Devleti için tarihî, kültürel ve özellikle ticarî olarak önemini muhafaza etmiştir. Özellikle 15. ve 16. asırlarda Orta Doğu'nun en önemli ticaret ve sanayi merkezlerinden biridir. Orta Asya, İran, Arabistan ve Hindistan'dan gelen mallar, Balkanlar ve kuzey ülkelerine buradan dağılmakta idi. Aynı zamanda iç ve dış pazar için ağır ve hafif ipekli kumaşlar ihraç eden önemli bir endüstri merkezi idi⁵⁰. Fakat özellikle Osmanlı-Safevî mücadelesinin de etkisiyle ipek ithalatı gerilemiş ve daha sonra şehir 'kendi ipeğini kendi üretir' hale gelmiştir.

15. yüzyılda Hudâvendigâr Eyaleti'nin merkez kazası olan Bursa 1832'de müstakil bir mutasarrıflık haline geldi.1856-1867'de eyaletin livalarından biri iken bünyesinde yirmi dört nahiye bulunmaktaydı. 1908'de ise Ertuğrul, Kütahya, Karahisar ve Karesi sancaklarıyla birlikte eyaletin sancaklarından biriydi. Bu tarihte altı kaza, beş nahiye ve 664 köye sahipti⁵¹.

Aşağıdaki tabloda 1287-1325 H. seneleri arasındaki Bursa Sancağı'ndaki kazalar yer almaktadır.

Tablo 4: Salnâmelerde Merkez (Bursa) Sancağı'ndaki Kazalar

Sene	Salnâmelerde Merkez (Bursa) Sancağı'ndaki Kazalar										
1287	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					Harmancık
1288	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1289	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1290	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1291	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1292	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1293	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1294	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1295	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					

⁴⁹ Halil İnalçık, "Bursa", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 1992, s.446.

⁵⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, 49.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.268.

⁵¹ İnalçık, a.g.m., s.449.

1297	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic					
1301	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1302	Bilecik	Gemlik	Yenişehir	Mudanya	İnegöl	Mihalic	Kirmastı	Atranos		Söğüd	
1303		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1304		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1305		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1306		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1306(2)		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1307		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1310		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos			
1311		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1312		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1313		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1316		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1317		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1318		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1319		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1320		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1321		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1322		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1323		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1324		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		
1325		Gemlik		Mudanya		Mihalic	Kirmastı	Atranos	Pazarköy		

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLILARDA VE BURSA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM

A. İLK SEVİYEDEKİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

1. Sıbyan Mektepleri

Arapça kökenli bir kelime olan “sıbyan” çocuk manasına gelen “sabî” kelimesinin çoğuludur. Abbasiler devrinde “küttâb” adıyla anılan mekteplere Karahanlılar ve Selçuklular döneminde “sıbyan mektebi” denildiği ve Osmanlılarda da bu adla anıldığı belirtilir. Osmanlılar ise zamanla bu tip mektepleri “dâru't-tâlim, dâru'l-ilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiye” gibi adlarla da anmışlardır. Hocalarına “muallim” yardımcılarında da “kalfa (halîfe)” denilmiş ve 19. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını içine alacak şekilde genişlemiştir⁵².

Sıbyan mekteplerinin kuruluş amacı, çocuklara Kur'an okutmak, namazın kılınmasıyla ilgili kuralları, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek, biraz da yazı yazdırmaktı. Buna karşılık hesap (aritmetik), coğrafya ve tarih gibi derslerin ise müfredatta pek yeri olmadığı görülmektedir⁵³.

Bu mekteplerde 5-6 yaşlarında eğitime başlanır, 13-15 yaşlarında ise sonlanırdı. Buralarda önceleri sadece yazı öğretildiği halde zamanla temel İslâmî bilgiler de verilmeye başlanmıştır. Öğrenci 3 yılda Kur'an'ı ya ezberler ya da hatmeder, daha sonra ise kelime bilgisi, hitabet, dilbilgisi, edebiyat, tarih gibi ek konular üzerinde üç yıl daha çalışabilirdi⁵⁴. Sıbyan mekteplerinin hocaları genellikle medrese mezunu olup cami veya mescitlerde imam-hatiplik veya müezzinlik yapan kimselerden oluşmaktaydı. Kız çocuklarına mahsus mekteplerin hocaları ise genellikle “Kur'an, Subha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbî” gibi risaleleri okumuş yaşlı kadınlardı⁵⁵.

---

⁵² Cahit Baltacı, “Mektep: Osmanlılarda Mektep”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XXIX, Ankara, 2004, ss.6-7.

⁵³ Osman Ergin, “Sıbyan Mektepleri”, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.400.

⁵⁴ Zülfü Demirtaş, “Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XVII, S.1, Elazığ, 2007, ss.181-182.

⁵⁵ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C.I, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s.79.

Çağdaş eğitime geçme süreci sıkıntılı olan⁵⁶ Osmanlı sıbyan mekteplerinde zamanla birçok değişiklik olmuştur. Fatih, İstanbul'da kurduğu ilk daru't-talim vakfiyesinde Kur'an okumayı, oğlu II. Bayezid ise Kur'an okumanın yanında bazı ilmihal bilgilerinin verilmesini şart koşturmuştur. I. Mahmud, 4 Aralık 1739 tarihli vakfiyesinde muallimhaneye bir hat hocası tayin etmiş, I. Abdülhamid zamanındaki Hamidiye Mektebi'nin müfredatına ise Arapça ve Farsça girmiştir. II. Mahmud'un 1824'deki fermanında ise öncelikle zaruri olan dinî bilgilerin öğretilmesi şart koşulmuştur. Tanzimat'tan sonra 3 yıllık mekteb-i ibtidâi olarak faaliyet gösteren sıbyan mekteplerinin programlarına hesap, Osmanlı Tarihi, coğrafya gibi dersler ilave edilmiştir. 1846 yılındaki eğitim süresi 4 yıl olarak tespit edilen bu mekteplerde erkek çocuklar için başlama yaşı 7, kız çocuklar için 6 olarak belirlenmiştir. 1862-1867 yıllarında sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek için İstanbul'da bir "Dâru'l-Muallimîn-i Sıbyan" mektebi açılmıştır⁵⁷. Cumhuriyet Devrine kadar varlığını sürdüren sıbyan mektepleri 3 Mart 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla tarih sahnesinden silinmişlerdir⁵⁸.

B. ORTA VE YÜKSEK SEVİYEDEKİ ÖĞRETİM KURUMLARI

1. Medreseler

Osmanlı Devleti'nin eğitimdeki en temel yapıtaşı medreselerdir. Yıllardır birçok ilim ve devlet adamının yetişmesine vesile bu kurum her ne kadar Osmanlı'da doğmamışsa da gelişmesini şüphesiz burada sürdürmüştür. Osmanlı tarihinde ilk medrese, 1330 senesinde ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi tarafından İznik'te yaptırılmıştır. Buraya müderris olarak da Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayserî tayin edilmiştir⁵⁹. Daha sonraları ise medrese açılması istendiği zaman Konya, Kayseri ve Aksaray gibi Anadolu merkezleri ya da İran, Türkistan, Mısır veya Suriye gibi yerlerden bilginler çağrılmıştır. 14. ve 15. yüzyıllarda ise Osmanlı bilginleri bu ülkelere gidip ilimlerini buralarda tamamlamışlardır.

⁵⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.141.

⁵⁷ Baltacı, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, a.g.e., s.77-80.

⁵⁸ Demirtaş, a.g.m., s.182.

⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 3.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s.1.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih, sekiz kiliseyi medreseye çevirtip sekiz müderrise vermiştir. Fatih Camii'ni yaptırdığında çevresine Sahn-ı Seman denen sekiz ünlü medrese kurduştur. Bu medreseler daha sonra imparatorluğun en yüksek eğitim kurumları olmuşlardır⁶⁰. Fatih, bu medreseleri kurmak için Türkistan'dan, dönemin önemli matematikçisi ve astronomu Ali Kuşçu'yu görevlendirmiş ve kütüphane müdürlüğüne de onun öğrencisi Osmanlı matematikçisi Molla Lütüfi'yi atamıştır⁶¹. Bunlardan yaklaşık yüz yıl sonra ise Kanuni Sultan Süleyman tarafından Süleymaniye medreseleri kurulmuştur.

Osmanlı medreseleri Ellili düzeyde Hâric ve Dâhil Medreseleri olmak üzere iki kategoriye ayrılıyordu. Hâric medreselerinde "bilginin temelleri", yani Arapça ve fikrî ilimler üstüne hazırlık dersleri verilir; Dâhil medreselerinde ise "ulûm-i âliye", yani dinî ilimler tahsil edilirdi⁶². Bununla birlikte belirli bir alanda uzmanlaşmayı sağlayan ihtisas medreseleri de Osmanlı bünyesinde mevcuttu. (Dâru'l-hadis, Dâru't-tıb, Daru'l-kurrâ) Yapılan düzenlemelerle medreseler, müderrislerin günlük aldıkları yevmiyelere göre isimlendirilmişlerdir:

1. Haşîye-i Tecrid
2. Miftah
3. Kırklı
4. Ellili
  - a. Hâric
  - b. Dâhil
5. Sahn-ı Seman
6. Altmışlı⁶³

Medresede dersler müderrisler tarafından verilirdi. Genel ders işleme yöntemi, müderrisin dersi anlatması (takrir) esasına dayanıyordu. Bu usûl daha sonra not almak, yazmak, konuları müzakere etmek gibi özellikler de kazanmıştır. Soru-cevap da önemli

---

⁶⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorlu Klasik Çağ (1300-1600)*, a.g.e., s.175.

⁶¹ Halil İnalçık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, 1.b., Timaş Yayınları, İstanbul 2001, s.249.

⁶² İnalçık, *Osmanlı İmparatorlu Klasik Çağ (1300-1600)*, a.g.e., s.176.

⁶³ Kazıcı, a.g.e., s.361.

öğretim yollarından biriydi⁶⁴. Müderrisler “Hâric” ve “Dâhil” derslerini görüp “Sahn-ı Seman” veya “Süleymaniye” seviyesindeki bir kurumdan mezun olup öyle icazet alırdı. Daha sonra Anadolu’da görev alacaksa Anadolu Kadıaskerine; Rumelide görev alacaksa Rumeli Kadıaskerine müracaat eder, ismi “Matlab” denilen bir deftere yazılır ve “Nevbet” denilen bir bekleme süresi sonrasında görevine başlardı. Bir de “Muîd” denilen bir rütbe vardır ki bu da müderris yardımcılığı olup günümüzdeki “asistan”a tekabül eder. Ayrıca sadece Mısır medreselerinde bulunan “Müfid” adında bir rütbe de vardır ki bu da günümüzdeki doçentin karşığı gibidir⁶⁵.

Medreselerde okutulan dersler zaman içinde değişiklik göstermişse de bunların en yaygın olanları arasında şunlar zikredilebilir: Kelâm, mantık, belagat, lugat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe, tarih, coğrafya⁶⁶. Bu gibi temel derslerin yanında, öğrencilerin dersleri kolaylıkla takip etmelerini sağlamak amacıyla hazırlık sınıfına benzer bir müfredat uygulanırdı⁶⁷.

16. yüzyılın sonlarına kadar düzenli bir şekilde işleyen medreseler bu asır sonlarından itibaren zayıflamaya ve bozulmaya başladı. Bunda devletin zamanla idarî, siyasî ve askerî bakımdan içine düştüğü zafiyet ve devletin diğer müesseselerindeki bozuklukların yanı sıra, ilmiye sınıfına ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi, merkeziyetçilik, talebe isyanları, ulemâzâdegân sınıfının doğması, bencillik ve saltanat kavgaları etkili olmuştur⁶⁸. Aynı zamanda yeni bilim dallarının intibakında sorunlar yaşanınca toplum hayatı için gerekli meslek ve bilim dalları medrese dışında “mektep” bünyesine kaymıştır⁶⁹.

Bu durumda, medreselerin bu gerilemesi sürecinde devletin ne tür tedbirler aldığı da önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti, şüphesiz bu olumsuz durumun farkına varmış ve bazı düzenlemelere gitmiştir. Bunlar daha ziyade

---

⁶⁴ Recai Doğan, *Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXXVII, S.1, Ankara, 1997, s.411.

⁶⁵ Kazıcı, a.g.e., s.379-381.

⁶⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s.20.

⁶⁷ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.1, Bursa, 2007, s.41.

⁶⁸ Kazıcı, a.g.e., s.363.

⁶⁹ Selahattin Parlador, “Medrese Hakkında Pedagojik Bir Değerlendirme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, İzmir, 1987, ss.177-178.

tüzük ve program meselesi olarak görülmüş ve üzerinde değişiklikler yapılmıştır⁷⁰. Tüzük olarak medreselerin ıslahatıyla ilgili kanun ve fermanlar çıkarılmış, program içeriğinde de çeşitli değişikliklere gidilmiştir. Bu noktada, özellikle din derslerinde bazı düzenlemeler ve müfredata eklenen fen ve sosyal bilimlerden öteye gidememiştir. Hatta yabancı dil, beden eğitimi, sanat tarihi gibi dersler eklenip bunlarda da zaman içinde düzenlemeler yapılmıştır⁷¹. Bu arada padişahlar da medreselerdeki bu bozulmalardan dolayı devlet ricalini uyarıcı fermanlar çıkarmışlardır. Bunlardan birisi de III. Murad'ın Bursa kadısına hitaben yazmış olduğu fermanıdır⁷².

Özellikle Tanzimat'tan sonra mekteplerin açılmasıyla eski önemi kaybetmişse de, medreseler varlıklarını yine de devam ettirmişlerdir. 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisat ile bütün medreseler "*Maârif Vekâleti*"ne devredilmiştir⁷³.

2. Rüşdiyeler

Batı tarzında oluşturulan, zamanla da ilköğretim kademesiyle birleşen bir orta öğretim kurumudur. Askerî okullar ve medreseler bir yana bırakılacak olursa, 1880'lere dek vilayetlerde tesis edilmiş en yüksek eğitim-öğretim kurumları olmuşlardır. Özellikle hocalarının iyi eğitim görmesi sebebiyle buldukları yöredeki entellektüel hayatın merkezi konumuna geçmişlerdir⁷⁴. Rüşdiyelerin açılmasını sağlayan süreç, Sultan Abdülmecid'in 1845 senesinde Tanzimat Fermanı'ndaki düzenlemeleri gerçekleştirebilmesi için yeni bir eğitim sistemi kurmak istemesiyle başlamıştır. Uzun gayretlerden sonra 1847 senesinde "Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı" Kemal Efendi'nin özel gayretleriyle İstanbul'da Davud Paşa Mektebi'nde açıldı⁷⁵. İlk açıldığında 4 yıl olan rüşdiyeler, 21 Mart 1850'de "Dâru'l-Maârif" in açılmasıyla 6 yıla çıkarılmış, 1853'te 5'e, 1869'da da 4 yıla indirilmiştir⁷⁶.

⁷⁰ Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXV, S.1, Ankara, 1982,

⁷¹ Nesimi Yazıcı, Osmanlı Son Dönemlerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXVIII, S.1, Ankara, 1998, s.115.

⁷² Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVI, S.6, Bursa, 1994, s.81.

⁷³ Kazıcı, a.g.e., s.365.

⁷⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı Osmanlı Eğitimi'nin Modernleşmesi*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.94.

⁷⁵ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, İstanbul, 2008, ss.300-301.

⁷⁶ Baltacı, *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, a.g.e., s.101.

1848’de rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek maksadıyla “Dâru’l-Muallimin-i Rüşdî” kurulmuştur. Bu sayede taşrada büyük kentlerde de rüşdiyeler açılmaya başlanmıştır. Ders kitaplarının Fransız örneğine göre hazırlanması için Maarif Müfettişi Kemal Efendi yurt dışına gönderilmiştir⁷⁷. Ayrıca ordu da iyi yetişmiş asker ihtiyacını karşılamak için 1875’ten itibaren İstanbul ve bazı il merkezlerinde askerî rüşdiyeler açmaya başlamıştır⁷⁸. Bunlara ilâveten 1858’de kızların sıbyan/mahalle mekteplerinden sonra eğitim görmesini sağlayacak olan İstanbul Sultanahmet’te Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi açıldı. İlk başlarda yeterli derecede öğrenciye sahip olunamasa da zamanla öğrenci sayısında artış görüldü. Belli bir yaşın üzerindeki kız çocuklarının okula gitmesine alışık olmayan halk, özellikle 1870’de İstanbul Sultanahmet’te Dâru’l-Muallimât’ın açılmasıyla çocuklarını rüşdiyelere göndermeye başladı. Bu da aynı zamanda kadınlara rüşdiyeden sonra öğrenimlerini sürdürüp öğretmen olma imkanını sağladı⁷⁹.

Rüşdiyeler ilk olarak sadece erkeklere yönelik klasik bir orta öğretim kurumu olmak beraber zamanla erkek, kız, karışık, askerî ve özel rüşdiyeler açılmış ve bütün Osmanlı ülkesine yayılmıştır. 1867’ye kadar rüşdiyelere sadece müslüman çocuklar kabul edilirken bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınmaya başlanmıştır⁸⁰. Rüşdiyeler varlıklarını cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüş, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tarihteki yerini almıştır.

1869’daki meşhur Maârif-i Umumiye Nizammesine göre erkek ve kız rüşdiyelerindeki derslerin bazıları şunlardır:

Erkek rüşdiyeleri: Mebâdi-i ulûm-i dîniyye, Lisân-ı Osmânî kavâidi, İmlâ ve İnşâ, Tertîb-i cedîd üzere kavâid-i Arabiyye ve Farisiyye, Tersîm-i hutût.

Kız rüşdiyeleri: Mebâdi-i ulûm-i dîniyye, Mebâdi-i kavâid-i Arabiyye ve Fârisiyye, İmlâ ve İnşâ, müntehebât-ı edebiyye, tedbîr-i menzîl⁸¹.

---

⁷⁷ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, ss.359.

⁷⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1999, s.143.

⁷⁹ Öztürk, a.g.m., s.301.

⁸⁰ Baltacı, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, a.g.e., s.101.

⁸¹ Akyüz, a.g.e., s.144.

3. İdâdîler

Sözlükte “bir şeyi hazırlamaya mahsus yer” anlamına gelen “idâdî” kelimesi önceleri, Tanzimat’ın ilk yıllarına kadar Batı tarzında açılan okulların hazırlık sınıfları için kullanılmış hatta rüşdiyelere öğrenci yetiştiren sıbyan mekteplerine de idâdî denilmiştir. Bu bağlamda rüşdiye mezunlarını yüksekokullara hazırlamak için açılan günümüzdeki liseye denk seviyedeki okullara idâdî denilmiştir⁸². İdâdî teriminin bir orta öğretim kurumu adı olarak tutunması 1869 tarihli “Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi” ile kesinleşmiştir. Bu nizamnâmede, müslüman ve hristiyan Osmanlı tebaasını birbirine kaynaştırıp ortak bir kültürle yetiştiren, 4 yıllık rüşdiyelerin üstünde 3 yıllık eğitim veren bir okul tipi olduğu vurgulanmıştır⁸³. Aslında idâdîler Tanzimat’tan bu yana vardı. İlk idâdî olan Mekteb-i Fünûn-ı İdâdiyye 1845 Nisan’ında İstanbul’da Mekteb-i Harbiye öğrencileri için açılmıştır⁸⁴. Fakat askerî ve meslekî-tekniik yükseköğretim kurumlarına öğrenci hazırlayanlar dışında yükseköğrenime bu tarzda öğrenci hazırlayan bir kurum, Galatasaray Sultanî’si dışında henüz teşekkül etmemişti. Bu bağlamda ilk sivil idâdî 1873 yılında İstanbul’da açılmıştır⁸⁵. II. Abdülhamid döneminde idâdîler konusunda önemli gelişmeler olmuştur. Vilâyet gelirlerinden bir kısmı idâdîlere tahsis edilmiş, bu da idâdîlerin memleket genelinde yayılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde idâdîsi bulunan yerlerdeki rüşdiyeler idâdîlerle birleştirildi ve idâdîlerin süresi 5 ve 7 yıl olmak üzere ikiye ayrıldı⁸⁶. Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdüren idâdîler Tevhid-i Tedrisat’la birlikte kaldırılmıştır.

İdâdîlerde öğrencilere verilen derslerin bazıları ise şunlardır:

Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Türkçe Kırâat, Hesap, Coğrafya, Hüsn-i Hat, resim, Fârisî, Kavâid-i Osmaniye, Tarih-i İslâm, Fransızca, Tarih-i Osmânî, Hendese-i Hattiyeh⁸⁷.

4. Sultaniler

Rüşdiye ile yükseköğrenim arasında kalan okullardır. Sultan Abdülaziz, Paris ziyaretinde oradaki mektepleri görmüş ve Eğitim Bakanı Victor Duruy’un Osmanlı

⁸² Cemil Öztürk, “İdâdî”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XXI, İstanbul, 2000, s.464.

⁸³ Akyüz, a.g.e., s.145.

⁸⁴ Akyüz, a.g.e., s.145.

⁸⁵ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, 1.b., Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004,s.220.

⁸⁶ Öztürk, “İdâdî”, a.g.m., s.465.

⁸⁷ Baltacı, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, a.g.e., s.102.

eğitimi için hazırladığı projeyi görüp döndüğünde Galatasaray Sultanîsi'ni amıřtır⁸⁸. 1 Eylül 1886 senesinde açılan bu sultanînin öğrenim dili Fransızca idi⁸⁹. Bu örnekten yola çıkararak bütçesi padişah tarafından karşılanan sultanîler Rumeli ve Anadolu'da kurulmaya başlanmıdı. Özellikle II. Abdülhamid dönemindeki bürokratik büyümenin gerektirdiği kadrolar bu mekteplerin sayısını artırdı⁹⁰.

Esas olarak 5 yıllık eğitim veren kurumlar olan sultanîler daha sonra hazırlık sınıfının eklenmesiyle 8 yıla çıkmıştır. Sultanîlerdeki derslerin bazıları şunlardır:

Ulûm-ı Dîniye, Sarf-ı Osmânî, Arabî, Kırâat-i Türkî, Fârisî, Kavâid-i Osmaniye, Kitâbet, Hüsn-i Hat, Fransızca, Hesap, Cođrafya⁹¹.

5. Darulfnn

13 Ocak 1863 tarihinde Kimyager Dervif Paşa'nın konuşmasıyla açılan Darulfnn ilk olarak bir yükseköğrenim kurumu olarak düşünülmemişti. Darulfnn'daki amaç, müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı halkının birlikte okuyup yetişebilecekleri ve devlete kamu hizmetlerinde çalışabilecek modern bir üniversite eğitimi vermektir⁹². Kurulmasından çok da uzun süre geçmeden ğretim yesi eksikliği, öğrencilerin dersleri takip edecek seviyede olmamaları, ihtiyaç duyulan kitapların yokluğu ve medreseler kanadından gelen bazı olumsuz propagandalar yüzünden 1871'de kapatıldı fakat üç yıl sonra tekrar eğitime bařladı⁹³. Darulfnn'un eğitimi 3 yıl lisans ve 1 yılda bitirme tezi olmak üzere 4 yıldan oluşmuştu.

II. OSMANLI DÖNEMİNDE BURSA'DAKİ EĞİTİM VE ÖĞRETİME KISA BİR BAKIş

1326 yılında Bursa, ikinci Osmanlı padişahı Orhan Bey tarafından fethedilince yeni gelişmekte olan devletin de başkenti olmuş oldu. Fetret devrine kadar sürecek olan bu başkentlik, Edirne'nin ve daha sonra İstanbul'un başkent olmasıyla son bulsa da Bursa, Osmanlı tarihi boyunca öneminin her dönem korumuş ve gelişmesini devletin gelişmesiyle birlikte sürdürmüştür. Bu bağlamda Bursa'daki eğitim ve ğretim tarihi de

⁸⁸ Baltacı, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, a.g.e., s.103.

⁸⁹ Akyüz, a.g.e., ss.145-146.

⁹⁰ Ortaylı, *Türkiye İdare ve Teşkilat Tarihi*, a.g.e., s.411.

⁹¹ Baltacı, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, a.g.e., s.103.

⁹² Akyüz, a.g.e., ss.146-147.

⁹³ Fatma rekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3, Bişkek, 2002, s.400.

Osmanlı'daki eğitim ve öğretim tarihiyle bir anlamda paralellik gösterir. Osmanlı klasik döneminde sıbyan mektepleri ve medreseler eğitimin ana unsuruydu.

Tanzimat'tan sonra modern eğitim yaygınlaşmış olsa da Bursa, bu gelişmeleri bazen birebir yaşamış bazen kısa bir zaman sonra bu gelişmelere adapte olmuştur. Bu yüzden Osmanlı eğitim tarihini araştırırken Bursa'nın ihmal edilmemesi gereken önemli yerlerden biri olduğu şüphesizdir. Bu başlık altında Bursa eğitim ve öğretim tarihinin klasik dönemi üzerinde kısaca duracak ve tezimizin ana konusu olan Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri'nde eğitim ve öğretimle ilgili kısımları bir sonraki bölümde detaylı olarak inceleyeceğiz.

Bursa'da eğitim ve öğretimin en önemli kurumlarından biri klasik dönemden itibaren sıbyan mektepleri olmuştur. Bahsedildiği üzere Bursa Sıbyan mektepleri, diğer Osmanlı sıbyan mektepleri gibi, ya bir külliye bünyesinde ya da bir mescit, bir imaret ve türbe gibi bir yapının yanı başında veya tamamen müstakil bir biçimde inşa edilirdiler⁹⁴. Bunlar diğer hayrî eserler gibi vakıf eserleri olarak yapılmışlardı. Tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı klasik döneminde Bursa'da toplam 134 tane mektep vardı ve bunların çoğu da 16. yüzyılda inşa edilmişti. Mekteplerin inşasına halkın her kesiminden katılım olmakla beraber genellikle ilim adamları ve ticaretle uğraşanlar bu işte başı çekmekteydiler. Vakıfların bir parçası olan bu mekteplerde tamir ve onarım için vakfiyede ayrı bir fon bulunmakla beraber, fon olmadığı takdirde "rakabe" denilen bir yöntemle tamir ve onarım faaliyetleri yürütülüyordu.

Bursa'da bulunan mekteplerin bir kısmı, fethedilen ilk yer olan Hisar'da yer alırken birçoğu şehrin en önemli ve en büyük mabedi olan Ulucami civarında bulunmaktaydı. Mekteplerde eğitici durumdaki muallimler görev yapardı. Bu muallimlere verilen yevmiye ve onlara sağlanan imkânlar vakıfların ekonomik durumuna göre değişmekteydi. Muallimlerin yanlarında onları tamamlayıcı unsur olan halife (kalfa) bulunmaktaydı. Genelde fakir ve yetim çocukların eğitildiği bu mekteplerde Kur'an-ı Kerim'in düzgün okunması, okuma yazmanın öğretimi ve dinî

---

⁹⁴ Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1999,s.41.

bilgilerin öğretilmesine gayret ediliyordu. Bu mekteplerdeki öğrenci sayısı ise 10-60 arasında değişmekteydi⁹⁵.

Bursa'daki eğitim-öğretimin belki de en önemli kurumu özellikle klasik çağda Osmanlı Devleti'nin genelinde de olduğu gibi medreselerdir. 1326 senesinde Bursa'yı fetheden Orhan Gazi, Osmanlı tarihinin ilk medresesini 1330 tarihinde İznik'te yaptırmıştır. Bundan yaklaşık beş yıl sonra ise Bursa'nın Osmanlı dönemindeki ilk eğitim-öğretim kurumu ve medresesi olan Manastır Medresesi'ni inşa ettirmiştir⁹⁶. Bu medrese şimdiki Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri'nin yanında kurulduğundan ve tam o mahalde de fetih öncesi Saint Elie adında bir manastırın bulunması dolayısıyla "Manastır" adını almıştır. Arşiv belgelerinde 15. ve 16. yüzyıllarda "Manastır" adının sıklıkla kullanıldığı bu medrese 17. yüzyıldan itibaren daha çok "Sultan Orhan" adıyla anılmıştır⁹⁷.

Bu ilk medreseden sonra Bursa'daki medrese sayısı zamanla artmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Orhangazi, Lala Şahin Paşa, Hudâvendigâr, Esediye, Ali Paşa, Molla Yegân, Subaşı Eyne Bey, Ferhadiye, Molla Fenarî, Yıldırım, Vaiziye, Yıldırım Daruüşifası, Sultaniye, Bayezid Paşa, Muradiye, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Molla Hüsrev, Hamza Bey, Turşucu, Fenarî Ahmed Paşa, Başcı İbrahim, Kösel, Süleyman Paşa, Lütfullah Çelebi Darulhadisi, Kasım Paşa, Paşa Çelebi, Sarrafiye, Müftü Ahmed Paşa, Leysiye, Molla, Kadirî Efendi, Hançeriye, Cafer Çelebi, Molla Efendi, Sufî Mehmed Bey Darulhadisi, Muallimzade Darulhadisi, Emircan Darulkurrası, Mahmud Bey Darulkurrası, Zetrekzade Darulkurrası, Seyyid Hüseyin Erzincani Darulhadisi, Pazarbaşı, Sultan Paşa, Selimzade, Serrac Mustafa⁹⁸, İsa Bey, Çendik, Geyikli Ahmed Paşa, Peri Peyker, Molla-yı Cedid, Arabiye, Gökdere, Kasım Subaşı, Veled-i Abdurrahman, Şücâiye⁹⁹ medreseleridir.

İsimlerinden de anlaşılacağı üzere Bursa'daki medreselerin bir bölümü ihtisas medreseleridir. Bunlar daru'l-kurra, daru'l-hadis ve daru't-tıbtır. Bursa'da 16. yüzyıl

---

⁹⁵ Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, a.g.e., ss.175-176.

⁹⁶ Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998. s.20.

⁹⁷ Mefail Hızlı, "Orhan Gazi Döneminde Eğitim ve Eğitim Kurumları", *Orhan Gazi ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu, Gaye Kitabevi, Bursa, 2011, ss.225-226.

⁹⁸ Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, a.g.e., s.19-189.

⁹⁹ Mefail Hızlı, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Bursa Medreseleri ve Müderrislerine Yapılan Yıllık Ödemelere Dair Bir Belge", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XX, S.1, Bursa, 2011, s.9.

sonuna kadar üç daru'l-kurra ve dört daru'l-hadis tespit edilmiştir. Bu tarihlerde Bursa'da toplam 50 medrese mevcut olmakla beraber bunların yaklaşık beşte birini ihtisas medreseleri oluşturmaktadır¹⁰⁰. Bursa'daki medreselerin sayısı 19. yüzyıl başlarında ise 95-100 arasında değişmektedir¹⁰¹.

Bursa'da en çok medrese, önemli siyasi ve askeri başarıların elde edildiği ve belli bir sosyo-ekonomik refaha ulaşıldığı bir devir olması dolayısıyla Fatih Dönemi'nde inşa edilmiştir. Padişah ve ailelerinin yaklaşık % 20, devlet ricali ve halkın kalan % 80'lik kısmını inşa ettikleri Bursa medreselerine sade vatandaşların da büyük bir ilgisi olmuştur¹⁰².

Bursa medreselerinde hadis, tefsir fıkıh, akaid, belagat, felsefe, hesap ve hendese gibi birçok nakli ve akli ilmi okutulmuştur¹⁰³. Bunlar medresenin başında bulunan müderris tarafından derste okutulur ve daha sonra müderrisin yardımcısı pozisyonundaki muid veya bir çalışkan öğrenci tarafından diğer öğrencilere tekrar ettirilirdi. Müderrislere sağlanan imkânlar ise onların hayatlarını rahat bir şekilde ikame etmelerini sağlayacak miktardaydı. Öğrencilere medrese odalarında kaldıkları gün başına karşılıksız burs verilir, sabah-akşam verilen yemeklerden de ücret alınmazdı.

Tanzimat'tan sonra ise imparatorluk genelinde olduğu gibi Bursa'da da mevcut sıbyan mektepleri ve medreseler dışında birçok modern eğitim veren mektep açılmıştır:¹⁰⁴

-1845 Askerî Rüşdiye¹⁰⁵

-1869 Hamidiye Sanayi Mektebi¹⁰⁶

-1883 Daru'l-muallimîn (Erkek Öğretmen Okulu)¹⁰⁷

---

¹⁰⁰ Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, 2.b., Emin Yayınları, Bursa, 2012, s.53-54.

¹⁰¹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: Müderrisin Vezaifi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, S.8, Bursa, 1999, s.102.

¹⁰² Mefail Hızlı, "Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.7, Bursa, 1998, s.188.

¹⁰³ Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, a.g.e., ss.156-157.

¹⁰⁴ Mefail Hızlı, "Bursa'da Eğitim-Öğretim ve Günümüze Ulaşan Medreseler", *Bursa'da Dini Kültür*, ed. Mustafa Kara, Emin Yayınları, Bursa, 2011, s.179.

¹⁰⁵ Günümüzde Işıklar Askeri Lisesi

¹⁰⁶ Günümüzde Tophane Endüstri Meslek Lisesi

¹⁰⁷ Günümüzde Çelebi Mehmet Lisesi

- 1884 Mülkiye İdâdîsi (Mekteb-i İdâdî-i Mülkî)¹⁰⁸
- 1887 Harîr Daru't-talimi (İpekçilik Okulu)¹⁰⁹
- 1890 Askerî İdâdîye
- 1891 Ziraat Mektebi (Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi)
- 1899 Harir Daru't-tahsîli (Ziraat Mektebi Bünyesinde)
- 1903 Hadîka-i İrfan
- 1904 Medrese-i Muallimîn
- 1914 Daru'l-muallimât (Kız Öğretmen Okulu)

---

¹⁰⁸ Günümüzde Erkek Lisesi

¹⁰⁹ Günümüzde İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi'nin bulunduğu binadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA MERKEZİNDEKİ MEKTEPLER

I. MESLEKÎ MEKTEPLER

A. HAMÎDİYE SANAYİ MEKTEBİ

Bursa'nın en eski ve köklü kurumlarından olan ve halen eğitim-öğretim hayatını devam ettiren Tophane Endüstri Meslek Lisesi'nin selefi diyebileceğimiz bir okuldur. Önceleri ıslahhane olan bu okul II. Abdülhamid'in saltanatı esnasında Vali Hacı İzzet Paşa zamanında 10 Nisan 1869 tarihinde¹¹⁰ Filboz Mahallesi'nde Türkmenoğlu Konağı olarak bilinen bir hanede açılmıştır¹¹¹. Okulun açılış amacı birçok kimsesiz çocuğun geçimlerini sağlamak ve geleceklerini güvence altına almak için her çeşit sanayiden haberdar olup devlete zanaatkârlar yetiştirmektir¹¹². Bu bağlamda ıslahhaneler çocukların kurumdan çıktıktan sonra da geçimlerini sağlamaları için onlara meslekî eğitimi vermeyi bir amaç haline getirmişti. Bursa'daki bu ıslahhane, klasik ıslahhane yapısına uygun olarak kuruma belli bir yaş aralığı ve eğitim düzeyi gözetmeksizin çocukları kabul ediyordu. Kurumun ihtiyaçları toplanan yardım paralarının yanı sıra Uludağ'dan getirtilerek belli bir ücret karşılığı satılan Vefik Paşa Suyu geliri ve vilâyet matbaasının geliri ile karşılanıyordu¹¹³.

Başlangıçta ıslahhane olan bu okula 24 yetim çocuk alınmıştır. Daha sonra 1875'te bu sayı 64'e, 1876'da ise 80'e çıkmıştır¹¹⁴. 1881 senesinde Vilâyet Matbaası'nın karşısındaki bir konağa, 1884'te İnas Rüşdiyesi'nin alt katına ve bir yıl sonra da Postahane'nin karşısındaki tiyatro binasının içine taşınmıştır. Buna ilaveten değişik tarihlerde başka yerlere de naklolunan okul, nihayet 1897 senesinde Hisar Mahallesi'ndeki yerine geçmiştir. O dönemdeki mektep binası birbirinden ayrı dört daireden oluşmakta ve beş sınıfı bünyesinde barındırmaktaydı. Bunlara ilâveten bir ihtiyat kısmı bulunuyordu. Bu beş sınıf da Elifbâ, Kur'an-ı Kerîm ve İlm-i Hâl, Türkçe, Ahlâk, Hesâb, Coğrafya, Hendese, Kitâbet, Malumat-ı Nâfia (Bayındırlık İşleri), Usûl Defteri, Tarih, Fransızca, Resim ve Hat dersleri okutulmaktadır. Ayrıca mektepte

---

¹¹⁰ Yılmaz Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi*, C.IV, 1.b., Bursa Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları, Bursa, 2002, s.1475.

¹¹¹ *H.V.S.R.* 1324, s.596.

¹¹² Hasan Taib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası*, 2.b., haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.51.

¹¹³ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S.37, Ankara, 2013, s.72.

¹¹⁴ Akkılıç, a.g.e., C.IV, s.1475.

marangozluk, terzilik, kunduracılık, mücellidlik (ciltçilik) sanatları mevcut olup bir de bando müzikası vardı¹¹⁵. Bando müzikası için yeni musiki aletleri satın alınmış ve Fransa'dan 25 lira maaşla Pasaro isminde bir musiki muallimi getirilmişti.¹¹⁶ Bu bando müzikasıyla öğrenciler haftada iki defa (pazartesi ve perşembe) hükümet konağı avlusuna gelir ve burada çaldıkları eserleri dinleyicilere sunarlardı¹¹⁷.

1891 senesinde okulda 72 öğrenci (yetim) bulunmaktaydı¹¹⁸. 1901 senesinde okuldaki öğrenci sayısı 120¹¹⁹ iken bu rakam 1902'de 150'ye çıkmıştır¹²⁰. 1903'te sayı değişmezken¹²¹ bir yıl sonra bu rakam 170'e çıkmıştır¹²². 1905 senesinde öğrenci sayısı 200'e çıkmış olup¹²³ ertesini yıl da aynı sayıda kalmıştır¹²⁴. Görüldüğü üzere öğrenci sayısı 15 yıl içinde yaklaşık üç kat artmıştır. Bu da sanayi mektebine olan ilginin bir göstergesiydi.

Kuruluşundan beri çeşitli aşamalardan geçen Hamîdiye Sanayi Mektebi, devletin içinde bulunduğu ortamlardan payına düşeni almıştır. 1894 senesine kadar farklı binalarda adeta seyyar bir vaziyette olan mektep, bu seneden sonra büyük bir gelişme yaşamıştır. 1911 senesinde her bakımdan yeterli bir düzeye çıkarak çağın şartlarına uygun hale gelen mektep, Ticaret ve Zirâat Nezâreti'nin güncel bir program ve yapısal dönüşüm projesiyle belli bir mesafe katetmiştir. Fakat mâlî problemler ve savaşlar neticesinde istikrarsızlığa bürünen mektep, varlığını Tophane Endüstri Meslek Lisesi ismiyle sürdürmüştür. Her ne kadar bütün iyi niyetlere rağmen ülkenin kalkınma hamlesine katkı sağlayamasa da, Hamîdiye Sanayi Mektebi ve diğer sanayi mektepleri sayesinde teknik eğitime yönelik çağdaş makine ve ders programları ülkeye girmiş, istihdam edilen yabancı uzmanlar sayesinde bu alanda gelişmiş ülkelerdeki müfredat takip edilebilmiştir¹²⁵.

---

¹¹⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmîsi (H.V.S.R.)* 1324, s.596.

¹¹⁶ Mehmet Ali Yıldırım, a.g.m., s.77.

¹¹⁷ Hasan Taib Efendi, a.g.e., s.52.

¹¹⁸ *H.V.S.R.* 1307, s.248.

¹¹⁹ *H.V.S.R.* 1319, s.338.

¹²⁰ *H.V.S.R.* 1320, s.352.

¹²¹ *H.V.S.R.* 1321, s.354.

¹²² *H.V.S.R.* 1322, s.330.

¹²³ *H.V.S.R.* 1323, s.342. Eski Şam Kadısı olup emekliliğın Bursa'da geçiren Hasan Taib Efendi 1905'te öğrenci sayısını 100'e yakın olarak vermektedir. Bkz. Hasan Taib Efendi, a.g.e., s.52.

¹²⁴ *H.V.S.R.* 1324, s.596.

¹²⁵ Yıldırım, a.g.m., C.I, s.81.

Aşağıdaki tabloda Hamîdiye Sanayi Mektebi'nin ders programı ve bunlarla ilgili bilgiler yer almaktadır¹²⁶.

Tablo 5: Hamîdiye Sanayi Mektebi'nin ders programı:

Günler	Giriş Saati	Çıkış Saati	Giriş Saati	Çıkış Saati	Giriş Saati	Çıkış Saati	Giriş Saati	Çıkış Saati				
	14:45	15:45	15:55	16:55	17:00	18:00	19:30	20:30				
	Şubeler		Şubeler		Şubeler		Şubeler					
Cumartesi	1.Sınıf	4.Sınıf	2.Sınıf	5.Sınıf	3.sınıf	2.Sınıf	4.Sınıf	3.sınıf	-	5.Sınıf	2.Sınıf	1.Sınıf
	Elifbâ	Kurân-ı Kerîm	Elifbâ	Kurân-ı Kerîm	Eczâ-i Şerîfe	Hesâb	İlm-i Hal	Akâid	-	İlm-i Hâl	Akâid	Akâid
Pazar	2.Sınıf	3.sınıf	5.Sınıf	4.Sınıf	1.Sınıf	2.Sınıf	3.sınıf	5.Sınıf	1.Sınıf	4.Sınıf	2.Sınıf	3.sınıf
	Hesâb	Eczâ-i Şerîfe	Hesâb	Kurân-ı Kerîm	Elifbâ	Elifbâ	Akâid	Kurân-ı Kerîm	Hesâb	Hesâb	Ahlak	Hesâb
Pazartesi	1.Sınıf	2.Sınıf	4.Sınıf	3.sınıf	5.Sınıf	1.Sınıf	2.Sınıf	3.sınıf	4.Sınıf	5.Sınıf	1.Sınıf	-
	Elifbâ	Elifbâ	İlm-i Hal	Eczâ-i Şerîfe	Hesâb	Akâid	Akâid	Akâid	Hesâb	İlm-i Hâl	Hesap	-
Salı	3.sınıf	4.Sınıf	1.Sınıf	5.Sınıf	2.Sınıf	1.Sınıf	2.Sınıf	4.Sınıf	3.sınıf	5.Sınıf	1.Sınıf	3.sınıf
	Eczâ-i Şerîfe	Resim	Akâid	Kavâid ve Kırâat	Elifbâ	Elifbâ	Akâid	Kavâid ve Kırâat	Akâid	Resim	Hesâb	Kavâid ve İmla
Çarşamba	3.sınıf	4.Sınıf	1.Sınıf	5.Sınıf	2.Sınıf	1.Sınıf	2.Sınıf	4.Sınıf	3.sınıf	5.Sınıf	1.Sınıf	3.sınıf
	Kırâat ve İmla	Hesâb	Akâid	Hesâb	Elifbâ	Elifbâ	Akâid	Resim	Eczâ-i Şerîfe	Resim	Ahlak	Hesâb
Perşembe	Beş şubeye Hüsn-i Hatt			5.Sınıf	2.Sınıf	1.Sınıf	2.Sınıf	4.Sınıf	3.sınıf			
				Kavâid ve Kırâat	Elifbâ	Elifbâ	Hesâb	Kavâid	Eczâ-i Şerîfe			

Valilerin başkanlığında bir komisyon tarafından idare edilen¹²⁷ okuldaki öğrenciler Cuma günü olmak üzere haftada bir gün izin sayılmaktadırlar. Ürettikleri sanayi eserlerini satmak ve ülkeye örnek olmak amacıyla belediye bahçesi civarında bir de stant açılmıştı¹²⁸.

B. HAMİDİYE ZİRAAT AMELİYAT MEKTEBİ

Bursa'nın ilk tarım meslek lisesi, Türkiye'nin de ilk ziraat okullarından biridir¹²⁹. İlk olarak adı "Hudâvendigâr Numune Çiftliği Zirâat Mektebi" olan okulun

¹²⁶ S.M. 1319, s.595.

¹²⁷ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.4, 1.b., haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009, s.78.

¹²⁸ Hasan Taib Efendi, a.g.e., s.52.

¹²⁹ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, 1.b., Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 2006, s.90.

ismi daha sonraki yıllarda “Hudâvendigâr Zirâat Ameliyat Mektebi”ne dönüşmüştür¹³⁰. Kuruluş hazırlıklarına 1887 yılında başlanan, bu amaçla kurulması için Hamitler köyünden Topaloğlu Mehmed Ağa’nın arazisinin kamulaştırıldığı¹³¹ mektebin inşasında Vali Ahmed Münir Paşa’nın büyük hizmet ve çalışmaları olmuştur¹³². Nihayet 1890 senesinde Bursa-Mudanya şosesi üzerinde, Bursa’dan sekiz buçuk kilometre uzaklıkta bir mevkide kurulmuştur. 956 dönüm arazi üzerine kurulan bu okulda eğitim yatılı ve ücretsiz olup üç sınıftan oluşmaktadır.

Mektebin eğitim süresi üç sene olup¹³³, mektepte ulûm-ı diniyye, ulûm-ı tıbbiye, riyaziye (matematik), zirâat-i umûmiye ve husûsiye, meyvecilik, bağcılık, sebzeçilik, servet-i zirâiye, muhâsebe-i zirâat, inşaat ve hendese-i ziraiye, mevâşi, baytar-ı umûmi, bıçakçılık, sütçülük, arıcılık olmak üzere zirâatin birçok koluyla ilgili faaliyet gerçekleştirilmektedir¹³⁴. Okulun en önemli özelliklerinden biri de teorik bilginin yanı sıra öğrencilerin pratik uygulamalarına imkân tanınmasıdır. 1892 senesinde öğrenci sayısı 17 olan okuldaki idare heyeti şu kişilerden oluşmaktadır.¹³⁵

Tablo 6: Hamîdiye Zirâat Ameliyat Mektebi İdare Heyeti

Müdür	Kalavusyan Efendi
Muavin	Katibyan Efendi
Muhasebeci İdare Memuru	Pravnet Efendi Veli Efendi
Ameliyat Muallimi İmam	Hâlis Efendi Hafız Mehmed
Mubassır	Mehmed Efendi

1894 senesinde ise mektebin müdürünün Ruben Efendi olduğunu görüyoruz. İdari kadroya ise çiftlik muavini olarak Mehmed Halis Efendi atanmış, muhasebeci Pravnet Efendi’nin yerine ise Mehmed Celaleddin Efendi geçmiştir. Ameliyat muallimliğine ise Hamid Efendi gelmiştir. Ayrıca bu senede Muallim-i Evvel Mustafa

¹³⁰ Akkılıç, a.g.e., C.4, ss.1766-1767.

¹³¹ Akkılıç, a.g.e., C.4, s.1766.

¹³² Kepecioğlu, a.g.e., C.4, s.281.

¹³³ H.V.S.R. 1310, s.483.

¹³⁴ H.V.S.R. 1324, ss.596-597.

¹³⁵ H.V.S.R. 1310, s.135.

Hilmi Efendi ve Muallim-i Sâni Ser-mubassir Mehmed Efendi idare kadrosunda görev yapmaktadır¹³⁶.

1894 yılında mevcudu 17 olan okulun öğrenci sayısı 1898’de 63’e çıkmıştır¹³⁷. Bu 63 öğrencinin tamamı yatılı ve ücretsiz öğrenim görmekte olup 54’ü müslüman, geriye kalan 9 öğrenci ise gayrimüslimdir¹³⁸. Bir yıl sonra öğrenci sayısı 60’a düşmüş¹³⁹, 1901’de bu sayı yine aynı rakamda kalmıştır¹⁴⁰. 1902’de rakam 68 olmuş¹⁴¹, bir yıl sonra da 87’ye çıkmıştır¹⁴². 1904’te 70’e düşen sayı¹⁴³, 1905’te 60’a kadar inmiştir. Bu okuldan 1906 senesine kadar mezun olan 149 kişiye şehâdetnâmeleri verilmiştir¹⁴⁴.

1926 senesine kadar mektebe toplamda 1040 öğrenci kabul edilmiş, bunların 432’si okulu bitirip şehâdetnâme almış, geriye kalan 578 öğrenci ise çeşitli sebeplerle okuldan ihraç edilmişlerdir. Mezun olanların çoğu ülkenin birçok yerinde yeni usul ziraat faaliyetlerine atılmış, bir kısmı ise Halkalı Zirâat Mektebi’nde eğitimlerini devam ettirmişlerdir. Bazıları da Avrupa’ya giderek bu alanda uzmanlaşmışlardır¹⁴⁵.

Hamîdiye Zirâat Ameliyat Mektebi’ne bağlı olmak üzere bir bina içerisinde Harîr Dâru’t-Tahsil’i yer almaktadır. 1899 senesinde açılan bu yerde böcekçilik hakkında teorik ve pratik uygulamalar gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca bu okulda yetiştirilen dut fidanlarından memleketin birçok yerine ücretsiz olarak gönderilmiştir¹⁴⁶.

C. DÂRU’L-MUALLİMİN

Bursa’da bugünkü Çelebi Mehmet Lisesi’nin bulunduğu yerde¹⁴⁷ sıbyan ve ibtidâi mekteplere öğretmen yetiştirmek amacıyla 1883 tarihinde açılmıştır¹⁴⁸. Yeni usule göre eğitim verecek olan bu okulun¹⁴⁹ beklenen faydası görülmemesi sebebiyle bir

---

¹³⁶ H.V.S.R. 1312, s.130.

¹³⁷ H.V.S.R. 1316, s.435.

¹³⁸ S.M. 1316, s.1038.

¹³⁹ H.V.S.R. 1317, s.331.

¹⁴⁰ H.V.S.R. 1319, s.338.

¹⁴¹ H.V.S.R. 1320, s.352.

¹⁴² H.V.S.R. 1321, s.354.

¹⁴³ H.V.S.R. 1322, s.330.

¹⁴⁴ H.V.S.R. 1324, s.597.

¹⁴⁵ B.S. 1927, s.183.

¹⁴⁶ H.V.S.R. 1324, s.597.

¹⁴⁷ Akkılıç, a.g.e., C.2, s.509.

¹⁴⁸ H.V.S.R. 1324, s.596.

¹⁴⁹ H.V.S.R. 1307, s.248.

süre sonra kapatılmış¹⁵⁰, aynı yerde yatılı bir “Medrese-i Muallimîn” açılarak muallimlerin iyi yetişmelerine gayret gösterilmiştir. Ayrıca 1904 senesinde bu medreseye bağlı bir de ibtidâî mektep inşa edilmiştir¹⁵¹.

1886 senesinde Dâru’l-Muallimîn’in muallimi Celaleddin Efendi ve bevvâbı (kapıcı) Osman Ağa’dır¹⁵². Ertesi yıl¹⁵³ ve 1894 yılında¹⁵⁴ bu iki kişilik kadro sabit kalmıştır. 1898 senesinde öğrenci sayısı 25¹⁵⁵ olup ertesi yıl da bu rakam değişmemiştir¹⁵⁶. 1901’de öğrenci sayısı 32’ye çıkmış¹⁵⁷, 1902’de de 38 ulaşmıştır¹⁵⁸. 1903’te 45¹⁵⁹ olan mevcut, bir sonraki yıl 40’a düşmüş¹⁶⁰ ve 1905’te bu sayı sabit kalmıştır¹⁶¹.

D. HARÎR DÂRU’T-TÂLİM MEKTEBİ

20 Aralık 1881 tarihinde “Muharrem Kararnamesi” yayınlanarak Hudâvendigâr Vilâyeti’nin aşar gelirinin “Düyûn-ı Umûmiye”ye bırakılması üzerine, Bursa’da önceden beri var olan ipekböcekçiliğini düzeltmek için 1886 yılında Şehreküstü Mahallesi’nde “Harîr Dâru’t-Talimi” kuruldu¹⁶². Fransa’da eğitim gören Kevork Torkomyan isimli bir Ermeni’nin önderliğinde açılan okulla birlikte Bursa’da ipekböceği üretimi artmıştır¹⁶³. İlk yıl 12 öğrenciye eğitim veren bu okulda bir sonraki sene kapasitesinin yetersiz kalması sebebiyle, Setbaşı semtinde Karaağaç Mahallesi’nde daha geniş bir binaya taşınmıştır. Nihayet 1894’te Maksem’deki (şimdiki İpekçilik) kendi binasına taşınmıştır.

1891 senesinde 11 öğrenci yetiştiren¹⁶⁴ okulda 1892’ye kadar toplam 94 öğrenci mezun olmuştur¹⁶⁵. 1898 senesinde öğrenci sayısının 89, okulun müdürünün de ilk

---

¹⁵⁰ H.V.S.R. 1307, s.248.

¹⁵¹ H.V.S.R. 1324, s.596.

¹⁵² H.V.S.R. 1303, s.242.

¹⁵³ H.V.S.R. 1304, s.132.

¹⁵⁴ H.V.S.R. 1312, s.130.

¹⁵⁵ H.V.S.R. 1316, s.435.

¹⁵⁶ H.V.S.R. 1317, s.331.

¹⁵⁷ H.V.S.R. 1319, s.339.

¹⁵⁸ H.V.S.R. 1320, s.353.

¹⁵⁹ H.V.S.R. 1321, s.355.

¹⁶⁰ H.V.S.R. 1322, s.331.

¹⁶¹ H.V.S.R. 1323, s.343.

¹⁶² Akkılıç, a.g.e., C.III, s.932.

¹⁶³ Kaplanoğlu, a.g.e., s.90.

¹⁶⁴ H.V.S.R. 1307, s.248.

¹⁶⁵ H.V.S.R. 1310, s.484.

açıldığındaki gibi Torkomyan Efendi olduğunu görüyoruz. Müdür vekili olarak (müdüri-sânî) Mösyö Şoler, ders muavini olarak da Beyazyan Efendi görev almıştır. Aynı zamanda okulda iki hademe bulunmaktadır¹⁶⁶. Bir sonraki yıl ise öğrenci mevcudunun 275'e yükseldiği anlaşılmaktadır. Bunların 202'si birinci sınıf, 73'ü ise ikinci sınıfta yer almaktadır¹⁶⁷. 1901 senesinde bu rakam değişmezken¹⁶⁸, bir sene sonra ise ilginç bir biçimde bu sayı 118'e düşmüştür¹⁶⁹. 1903 tarihinde yine 118 öğrencisi¹⁷⁰ bulunan okulda 1904 senesinde bu rakam 133'e¹⁷¹ ve bir sene sonra da 150'ye çıkmıştır¹⁷². 1906'da 75'e düşen öğrenci sayısı¹⁷³ 1907'de de aynen kalmıştır¹⁷⁴. Açıldığından beri 17 senelik süre içerisinde toplam 1234 öğrenciye diploma veren bu okul sayesinde yabancılara verilen ipek tohumunun hem elde kalmış, hem de başka memleketlere (İran, Türkistan, Bulgaristan, Yunanistan...) yüklü miktarda ipek tohumu ihraç edilmiştir¹⁷⁵. Yani "Düyûn-ı Umûmiye" aracılığıyla kurulmuş olsa bile, bu okul ipekböcekçiliği konusunda önemli yararlar sağlamanın yanında, Cumhuriyet dönemindeki "İpekböcekçiliği Araştırma Enstitüsü"nü temelini oluşturmuştur¹⁷⁶.

E. HADİKA-İ İRFAN MEKTEBİ

1903 senesinde kurulan bu okulda ibtidâî ve rüşdî kısımlar mevcuttur. 1906'da 102 öğrencisi olan bu okulun müdürü ve kurucusu Hilmi Efendi'dir. Ayrıca okulda her alanda ders verebilecek öğretmenler, ayrıca hademe de bulunmaktadır¹⁷⁷.

II. ASKERİ MEKTEPLER

---

¹⁶⁶ H.V.S.R. 1316, s.73.

¹⁶⁷ H.V.S.R. 1317, s.331.

¹⁶⁸ H.V.S.R. 1319, s.339.

¹⁶⁹ H.V.S.R. 1320, s.353.

¹⁷⁰ H.V.S.R. 1321, s.355.

¹⁷¹ H.V.S.R. 1322, s.331.

¹⁷² H.V.S.R. 1323, s.343.

¹⁷³ H.V.S.R. 1324, s.598.

¹⁷⁴ H.V.S.R. 1325, s.340.

¹⁷⁵ Genelkurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni, *Bursa Coğrafyası*, haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.198.

¹⁷⁶ Akkılıç, a.g.e., C.III, s.932.

¹⁷⁷ H.V.S.R. 1324, s.594.

A. IŞIKLAR ASKERÎ İDÂDÎSİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1845 senesindeki "Maârif Hamlesi"nden payını alan kurumlardan biri de ordudur. Yeni ve çağdaş bir ordu kurmak isteyen devlet, dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'in de onayı ile birtakım kararlar aldı. Alınan bu kararlar doğrultusunda "Mekteb-i Fünûn-ı İdâdî" binalarının yapımına başlandı¹⁷⁸. Bu bağlamda Bursa ve diğer bazı illere askerî mektepler kuruldu. Bursa'ya da bunun için Harbiye Mektebi muallimlerinden Yüzbaşı Ali Efendi gelmiş; Bursa'da vali ve vilâyetin ileri gelenleriyle temasa geçmiş, şimdiki vilâyet binasının bulunduğu yerdeki kumaş fabrikası binası¹⁷⁹ Askerî İdâdî Mektebi'nin yeri olarak belirlenmiştir. Nihayet 1845 senesinde¹⁸⁰ Askerî İdâdî açılmıştır¹⁸¹.

Eğitim süresi beş yıl olan okul, ilk mezunlarını 1850 senesinde vermiştir¹⁸². Okul 1845 tarihindeki depremde zarar görmüş ve daha sonra onarılmıştır. Zamanla öğrencilerin sayısının artmasıyla bina küçük gelmeye başlamış olması, dershanelerin yetersiz olması, binanın evler arasında kalması ve şehir içinde bahçesiz ve avlusuz binanın kullanıma elverişsiz olması sebebiyle yeni bir bina yapımına karar verilmiştir. Sonrasında o dönemde Osmanlı ordusunun yenilenmesinde de rol alan Alman Von Der Goltz Paşa'nın da uygun bulmasıyla şimdiki Işıklar Askerî Hava Lisesi'nin yerinde bir mektep yapılması kararlaştırıldı. 1889 senesinde temeli atılan okulun, 1892'de Vali Münir Paşa tarafından açılış töreni yapılmıştır¹⁸³. 1894'te ise ikinci bina yapılarak 500 öğrenci alabilecek kapasiteye ulaşmıştır¹⁸⁴.

Eski okul, Askerî Rüşdiye olmuş ve bu okul da idâdî halinde eğitime devam etmiştir. 1911'de mektep içinde hastanenin bulunması uygun görülmediğinden ayrı bir hastane inşa edilmiştir. Aynı yıl idâdiler kaldırılmış, okul "Yatılı Askerî Rüşdiye Mektebi" adını almışsa da 1922'de tekrar Askerî İdâdî ismiyle açılmıştır¹⁸⁵.

---

¹⁷⁸ Akkılıç, a.g.e., s.892.

¹⁷⁹ Bu bina 1824 senesine kadar tüfekçibaşı ve menzil ağalarına ait bir konak iken, bu tarihte kumaş fabrikası olmuş, 1845'te Askerî Rüşdiye'ye verilmiş ve rüşdiyelerin Maarif Vekâleti'ne devri sırasında "Nilüfer İlk Mektebi" olmuş ve sonra da yıkılarak yerine hükümet konağı inşa edilmiştir. Bkz. *Bursa Kütüğü*, C.1, s.144.

¹⁸⁰ Yılmaz Akkılıç, Işıklar Askerî Lise'sinin kuruluş tarihini 1847 olarak verir. Bkz. *Bursa Ansiklopedisi*, C.III, s.893.

¹⁸¹ Kepecioğlu, a.g.e., C.1, s.144.

¹⁸² Kaplanoğlu, a.g.e., s.90.

¹⁸³ Kepecioğlu, a.g.e., C.1, ss.144-145.

¹⁸⁴ Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Aysan Matbaası, Bursa, 1950, s.148.

¹⁸⁵ Kepecioğlu, a.g.e., C.1, ss.144-145.

Aşağıdaki tabloda 1886 yılındaki Askerî İdâdî'nin eğitim ve idare heyeti yer almaktadır¹⁸⁶.

Tablo 7: 1886 senesindeki Askerî İdâdî'nin eğitim ve idare heyeti

İsmi	Görevi	Unvanı
Ali Rıza Bey	Müdür	Binbaşı
Mustafa Efendi	Muhasebe Memuru	Alay Emni
Tâhir Efendi	Cerrah	Sağ Kolağası
Mustafa Efendi	Ders Nazırı	Sağ Kolağası
Neşet Efendi	Kitâbet Hocası	Kolağası
Esed Efendi	Resim Hocası	Kolağası
Ali Efendi	Kozmoğrafya Muallimi	Kolağası
Münşî Efendi	Riyazi Hocası	Kolağası
Sabri Efendi	Resim Hocası	Yüzbaşı
Zâhid Efendi	Fransızca Hocası	Yüzbaşı
İhsan bey	Kitâbet Hocası Muavini	Mülâzım-1 evvel
Mâhideddîn Efendi	Fransızca Hocası	Mülâzım-1 evvel
Mehmet Nuri Efendi	Jimnastik Muallimi	Mülâzım-1 sâni

Aşağıda ise 1886 yılındaki Askerî Rüşdiye'nin eğitim ve idare heyeti yer almaktadır¹⁸⁷.

Tablo 8: 1886 senesinde Askerî Rüşdiye'nin eğitim ve idare heyeti:

İsmi	Görevi	Unvanı
Behçet Efendi	Müdür	Sol Kolağası
Nuri Efendi	Fransızca	Sol Kolağası
Zâtî Efendi	Kavâid Hocası	Kolağası
Tevfik Efendi	Hendese Hocası	Yüzbaşı
Mâşuk Efendi	Hesâb Hocası	Mülâzım-1 evvel
Mehmed Ali Efendi	Resim Hocası	Mülâzım-1 evvel
Mustafa Efendi	Arabî Hocası	Müderris
Hafız Said Efendi	Fârisî Hocası	Müderris
Mehmed Efendi	Arabî Hocası	Müderris
Tevfik Efendi	Hüsn-i Hatt Hocası	Sâlise
Ahmed Ağa	Ser-hademe	

¹⁸⁶ H.V.S.R. 1303, s.240.

¹⁸⁷ H.V.S.R. 1303, ss.240-241.

Yukarıdaki tablolarda yer alan kişi, görev ve unvan isimleri bazen yıldan yıla bazen ise birkaç yılda bir değişebilmektedir. Görüldüğü üzere sivil diyebileceğimiz derslerin bir kısmını verenler yine askerlerdir. Fakat okulda asker dışında ders veren müderrisler de yer almaktadır. Örneğin rüşdiyelerdeki Arapça ve Farsça derslerini verenlerin sivil müderrisler olduğunu görüyoruz. İdare heyetinde ise müdür, muhasebe memuru¹⁸⁸, dahiliye müdürü, dahiliye zabiti, tabip, eczacı, imam¹⁸⁹ gibi sivil memurlar bulunmaktadır.

Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri bu okullarda verilen derslerin zaman zaman değişebildiğini göstermektedir. Ama genel itibariyle idâdîlerde okutulanlar; kitâbet, resim, tarama, kozmoğrafya, riyâziyye, Fransızca, jimnastik, cebir, müsellesât, tarih ve makine dersleridir¹⁹⁰. Rüşdiyelerdeki dersler ise Fransızca, Kavâid-i Osmâniyye, hendese, hesap, Arapça, Farsça, hüsn-i hat, coğrafya, imlâ-yı Türkî, hatt-ı Türkî'den oluşmaktaydı¹⁹¹.

Aşağıda Askerî İdâdî'nin üç sınıfında görülen ders programı yer almaktadır¹⁹².

Tablo 9: Askerî İdâdî'nin üç sınıfında görülen ders programı

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Kitâbet	Kitâbet	Kitâbet
Cebir-i Âdî	Hendese	Makine
Hendese	Müsellesât	Kozmoğrafya
Coğrafya	Târih-i Umûmî	Tarih-i Umûmi
Târih-i Umûmî	Fransızca	Tarih-i Osmânî
Fransızca	Resim	Fransızca
Resim	Tarama	Resim
Jimnastik	Jimnastik	Tarama
Hendese Ameliyatı	Hendese Ameliyatı	Fransızca Tekellüm
Fransızca Tekellüm	Müsellesât Ameliyatı	Resim Ameliyatı
	Fransızca Tekellüm	Jimnastik

¹⁸⁸ H.V.S.R. 1310, s.137.

¹⁸⁹ H.V.S.R. 1312, s.130.

¹⁹⁰ H.V.S.R. 1303, 1304, 1305, 1306-16, 1306-17, 1307, 1310, 1311, 1312.

¹⁹¹ H.V.S.R. 1303, 1304, 1305, 1306-16, 1306-17, 1307, 1310, 1311, 1312.

¹⁹² H.V.S.R. 1310, s.480.

Aşağıdaki tabloda da askeri rüşdiyenin dört sınıfında görülen ders programı yer almaktadır¹⁹³.

Tablo 10: Askerî rüşdiyenin dört sınıfında görülen ders programı:

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
İlm-i hâl	Sarf-ı Arabî	Nahv-i Arabî	Mantık
Hikâye-i Müntehabe	Fârisî	Hesâb	Tatbikât-ı Arabîyye
Esmâ-i Türkiyye	Hesâb	Coğrafya	Coğrafya
İmlâ-yı Türkî	Fransızca	Gülistân	Hesâb
Hüsn-i Hatt-ı Türkî	İmlâ-yı Türkî	Fransızca	Hendese
	Târih-i İslâm	İmlâ-yı Türki	Fransızca
	Hüsn-i Hatt-ı Türkî	Hüsn-i Hatt-ı Türkî	Kavâid-i Osmâniyye
	Hüsn-i Hatt-ı Fransevî	Hüsn-i Hatt-ı Fransevî	İmlâ-yı Türkî
	Resim	Târih-i İslâm	Târih-i İslâm
		Resim	Hüsn-i Hatt-ı Fransevî
			Resim

Aşağıdaki tablolarda ise 1895-1897 seneleri arasındaki askerî idâdiye ve rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları verilmiştir¹⁹⁴.

Tablo 11: 1895-1897 seneleri arasındaki idâdiye öğrenci sayıları:

İdâdî Mektebi	1895	1896	1897
Üçüncü Sene	86	86	74
İkinci Sene	98	98	127
Birinci Sene	96	186	111
Mahrec	47	44	51
Toplam	317	417	363

¹⁹³ H.V.S.R. 1310, s.482.

¹⁹⁴ H.V.S.R. 1313, 1314, 1315.

Tablo 12: 1895-1897 seneleri arasındaki rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları

Rüşdiye Mektebi	1895	1896	1897
Dördüncü Sene	43	48	70
Üçüncü Sene	75	62	99
İkinci Sene	128	115	109
Birinci Sene	74	82	76
Toplam	330	307	354

Aşağıdaki tabloda 1898 senesinde idâdî ve rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları yer almaktadır¹⁹⁵.

Tablo 13: 1898 senesinde idâdî ve rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları

	Birinci sene	İkinci sene	Üçüncü sene	Dördüncü sene	Özel Sınıf	Toplam
İdâdî Mektebi	68	31	20		42	161
Askeri Rüşdiye	66	89	63	31		249

Görüldüğü gibi 1898 senesinde rüşdiyedeki öğrenci sayısı idâdilerdekinden fazladır. Rüşdiyelerin eğitim süresinin 4 sene, idâdilerininkinin ise 3 sene olduğunu görüyoruz. Aynı zamanda bu senede idâdîde 23, rüşdiyede ise 6 hademe bulunmaktadır. 1891’da idâdî’nin öğrenci sayısı 208’e, rüşdiyeninki ise 303’e çıkmıştır¹⁹⁶. 1895 senesinde idâdîdeki öğrenci sayısı 317, rüşdiyedeki ise 330’dur. Bu tarihte her iki okulda da 47 tane dışarıdan öğrenci bulunmaktadır¹⁹⁷. Bir sene sonra ise idâdîde 417, rüşdiyede ise 307 öğrenci bulunmaktadır. Dışarıdan kayıtlı öğrenci sayısı ise 44’dür¹⁹⁸. 1897’de idâdîde 363, rüşdiyede ise 354 öğrenci bulunmaktadır. Bunlarında 50’si dışarıda kayıtlıdır¹⁹⁹. 1899’da ise idâdîdeki sayı 288’e, rüşdiyedeki sayı ise 272’ye düşmüş olup bunların tamamı yatılı öğrencidir²⁰⁰. 1901’de ise idâdîde 278²⁰¹, rüşdiyede

¹⁹⁵ H.V.S.R. 1316-16, s.78.

¹⁹⁶ H.V.S.R. 1307, s.249.

¹⁹⁷ H.V.S.R. 1313, s.128.

¹⁹⁸ H.V.S.R. 1314, s.413.

¹⁹⁹ H.V.S.R. 1315, s.302.

²⁰⁰ H.V.S.R. 1317, s.330.

²⁰¹ H.V.S.R. 1319, s.338.

ise 293²⁰² öğrenci mevcuttur. Bir sene sonraya gelince ise idâdîdeki sayı 260'a²⁰³ rüşdiyedeki sayı da 170'e²⁰⁴ düşmüştür. Ertesi senede idâdî mevcudu 260'da²⁰⁵ kalmış, rüşdiyeninki ise 160'a²⁰⁶ düşmüştür. 1904 senesinde gelirsek idâdînin sayısının 212'ye²⁰⁷ düştüğünü, rüşdiyeninki ise 160'da²⁰⁸ kaldığını görürüz. 1905'de ise her ikisinin de mevcudu sabit kalmıştır²⁰⁹. 1906 senesinde idâdîdeki sayı 270'e çıkarken, rüşdiyedeki 110 düşmüştür²¹⁰.

III. GENEL MEKTEPLER

A. İBTİDÂÎ MEKTEPLER

1886 senesinde Bursa köylerinde toplam 80 ibtidâî mektep bulunmaktadır. Bunların 55'i erkeklere ait olup geriye kalan 25'i kızlara eğitim vermektedir. Erkek ibtidâî mekteplerinde 1400 kişi, kız mekteplerinde ise 950 kişi eğitim görmektedir. Toplamda Bursa köylerindeki ibtidâî mekteplerinde 2350 kişi eğitim görmektedir. Bütün Bursa şehrinde ise toplamda 132 ibtidâî mektep olup 5692 öğrenci eğitim-öğretime devam etmektedir²¹¹.

Aşağıdaki tabloda 1890 senesindeki Bursa'da bulunan ibtidâî ve sıbyan mekteplerinin isimleri ve öğrenci sayıları verilmiştir²¹².

Tablo 14: 1890 senesindeki Bursa'da bulunan ibtidâî ve sıbyan mekteplerinin isimleri ve öğrenci sayıları

Mektep İsmi	Öğrenci Sayısı	Mektep İsmi	Öğrenci Sayısı
Muradiye Mektebi	60	Molla Arab Mektebi	70
Manastır Mektebi	50	Hudâvendigâr Mektebi	35
Bâb-1 Zemin Mektebi	45	Ebu İshak Mektebi	30

²⁰² H.V.S.R. 1319, s.339.

²⁰³ H.V.S.R. 1320, s.352.

²⁰⁴ H.V.S.R. 1320, s.353.

²⁰⁵ H.V.S.R. 1321, s.354.

²⁰⁶ H.V.S.R. 1321, s.355.

²⁰⁷ H.V.S.R. 1322, s.330.

²⁰⁸ H.V.S.R. 1322, s.331.

²⁰⁹ H.V.S.R. 1323, ss.342-343.

²¹⁰ H.V.S.R. 1324, s.591.

²¹¹ H.V.S.R. 1303, s.32.

²¹² H.V.S.R. 1306-7, ss.74-75.

Veled-i Sarâyî Mektebi	30	Emir Sultan Mektebi	
Meskenler Mektebi	40	Mesud Makrevi Mektebi	30
Alaeddin Mektebi	66	Reyhan Paşa Mektebi	120
Timurlu Mektebi	20	Alacamescid Mektebi	30
Başçı İbrahim Mektebi	46	İbn-i Bezzaz Mektebi	40
Hamza Bey Mektebi	30	Hoca Taşkın Mektebi	30
Cami-i Kebir Mektebi	75	Kademerî Mektebi	50
Mecnun Dede Mektebi	50	Maksem Mektebi	30
Molla Hüsâm Mektebi	40	İncirli Mektebi	40
Abdal Mektebi	25	Mantıcı Mektebi	80
Kiremidçi Mahallesi Mektebi	25	Reyhan Paşa Mektebi	45
Dâye Hatun Mektebi	40	Başçı Mektebi	30
Emir Sultan Mektebi	50	Şerafeddin Mektebi	30
Şerafeddin Paşa Mektebi	25	Hayreddin Paşa Mektebi	50
Tuzpazarı Mektebi	5	Yiğid Köhne Mektebi	55
Pınarbaşı Mektebi	10	Hisar Mektebi	30
Nalbandoğlu Mektebi	40	Muradiye Mektebi	27
Meydancık Mektebi	60	Maksem Mektebi	35
Şeker Hoca Mektebi	40	Rusçuk Mektebi	35
Mecîdiye Mektebi	30	Muradiye Mektebi	34
Mecîdiye Mektebi	10	Tahtalı Mescid Mektebi	35
Maksem Mektebi	20	Nakkaş Ali Paşa Mektebi	75
Timurtaş Mektebi	15	Çekirge Mektebi	25
Oruç Bey Mektebi	25	Selimiye Mektebi	17
		İsa Bey Fenari Mektebi	40

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere mekteplerin birkaçı hariç hepsinin öğrenci mevcudu 50'yi geçmiyor. Bunda mekteplerin kapasitelerinin az olması ve aynı zamanda birçok mahallede de mektep bulunmasının etken olabileceği düşünülebilir.

1891 senesine gelince ise açılan ibtidâî mektep sayısı ve dolayısıyla öğrenci sayısı da artmıştır. Aşağıdaki tabloda Bursa sancağındaki ilçelerin dâhil olduğu ibtidâî mekteplerin sayısı ve öğrencilerinin sayıları verilmiştir²¹³.

Tablo 15: Bursa Sancağındaki ilçelerin dahil olduğu ibtidâî mekteplerin sayısı ve öğrencilerin sayıları

²¹³ H.V.S.R. 1307, s.238-239.

Yer isimleri	Mekteplerin Bulunan Köyler	Mektep Sayısı				Öğrenci Sayısı				Toplam
		Gayrimüslim		Müslüman		Gayrimüslim		Müslüman		
		Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	
Nefs-i Bursa Şehri	-	-	-	20	35	-	-	1177	1537	2714
Nefs-i Bursa Kurâsı	144	-	18		136	505	882	2365	2551	6303
Toplam	144	-	18	20	171	505	882	3542	4088	9017
Mihaliç Kasabası	-	-	2	-	1	28	191	-	200	559
Mihaliç Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	-	2	-	1	28	191	-	200	559
Atranos Kasabası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Atranos Kurâsı	88	-	-	4	88	-	-	160	2312	2472
Harmacık Nahiyesi	44	-	-	-	44	-	-	-	1311	1311
Gökçedağ Nahiyesi	17	-	-	-	17	-	-	-	589	589
Toplam	149	-	-	4	149	-	-	160	4212	4372
Mudanya Kasabası	-	1	1	1	2	187	130	45	90	454
Mudanya Kurâsı	16	4	4	-	15	202	316	200	176	994
Trilye Nahiyesi	2	1	1	-	1	335	210	14	15	574
Toplam	18	6	6	1	18	824	656	259	281	2020
Gemlik Kasabası	-	-	2	-	1	150	450	20	25	645
Gemlik Kurâsı	22	-	8	-	12	752	1744	278	527	2201
Pazarköy Nahiyesi	2	-	1	-	9	40	85	121	216	462
Küçük Kumla Karyesi	1	-	-	-	2	-	-	50	70	120
Armutlu Karyesi	2	-	2	-	2	80	187	35	49	351
Umurbey Karyesi	1	-	-	-	9	-	-	130	290	420
Toplam	29	-	13	-	35	1022	2466	634	1177	5299
Kirmastı Kasabası	-	-	2	-	1	-	132	-	75	208
Kirmastı Kurâsı	141	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	141	-	2	-	1	-	132	-	75	208
Bursa Sancağı Toplam	490	6	42	13	225	2419	4327	4595	10133	21474

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere ibtidâî mekteplerin çoğu Bursa sancağının merkezinde toplanmıştır. Fakat kazalarda bu sayı hiç de azımsanmayacak kadardır. Özellikle Gemlik ve Orhaneli (Atranos)'de nüfuslarının da fazla olması itibariyle çok sayıda ibtidâî mektep bulunmaktadır. Müslümanların açtıkları mektep sayıları doğal olarak gayrimüslimlerinkinden çok fazladır, fakat gayrimüslimlerin de açtıkları okullar ve içinde eğitim gören öğrenci sayısı az değildir. Gayrimüslimlerin birçok yerde erkeklere yönelik ibtidâî mektepleri bulunmaktadır. Kızlara yönelik ibtidâî

mektepleri ise çoğu yerde bulunmamaktadır. Buna karşılık yukarıdaki tabloda bazı yerlerde gayrimüslimlerin kızlara yönelik ibtidâî mekteplerinin olmamasına rağmen, öğrencilerinin olması ise herhalde kızların bölgedeki erkek mekteplerine gidiyor olmasıyla açıklanabilir. Çünkü Müslüman okullarına gidiyor olsalardı, gayrimüslimlere yönelik ne erkek ne de kız hiçbir ibtidâî mektebin olmadığı yerlerde de öğrenci olması gerekirdi. O bölgelerde hiçbir öğrencinin olmaması da orada onlara yönelik eğitimin olmadığı değil, orada yaşayan gayrimüslim olmadığı göstergesi olsa gerektir. Ayrıca ibtidâî mekteplerin köylerdeki sayısının da az olmadığı gözükmektedir. Bursa sancağında toplam 490 köyde ibtidâî mektep olması, bu mekteplere giden henüz küçük yaştaki çocuklara da büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Aşağıda 1893 senesindeki merkez liva kazalarındaki mektep ve öğrenci sayıları verilmiştir.²¹⁴

Tablo 16: 1893 senesindeki merkez liva kazalarındaki mektep ve öğrenci sayıları

	Erkek Öğrenci Sayısı	Erkek Mektebi Sayısı	Kız Öğrenci sayısı	Kız Mektebi Sayısı	Toplam
Nüfus-ı Bursa Şehri	1537	35	1177	30	
Bursa Kurâsı	2551	136	2365		
Mihalic Kasabası	300	1			
Atranos Kasabası	4212	149	160	4	
Mudanya Kasabası	281	18	259	1	
Gemlik Kasabası	1177	35	634		
Kirmastı Kasabası	75	1			
Toplam	10133	375	4595	35	15138

1895 senesinde ise vilâyet merkezindeki yeni ve eski usule göre eğitim yapan ibtidâî mekteplerin sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.²¹⁵

²¹⁴ H.V.S.R. 1311, s.309. Salnamede gösterilen hatalı toplamlar tarafımızdan düzeltilerek verilmiştir.

²¹⁵ H.V.S.R. 1313, s.132.

Tablo 17: 1895 senesinde ise vilâyet merkezindeki yeni ve eski usule göre eğitim yapan ibtidâî mekteplerin sayıları

Yer İsmi	Eski Usule Göre Eğitim Yapan İbtidâî Mektepler	Yeni Usule Göre Eğitim Yapan İbtidâî Mektepler
Bursa Şehri Kazası	14	16
Bursa Kurâsı	144	1
Mudanya Kazası	14	3
Gemlik Kazası	16	1
Kirmastı Kazası	144	1
Mihalic Kazası	58	1
Pazarköy Kazası	19	-
Atranos Kazası	211	2
Toplam	620	25

1906 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti içindeki sıbyan mekteplerinin bazısı yeni usul eğitim sistemine geçmiştir. Aynı zamanda birçok da yeni ibtidâî mektep açılmıştır. Vilâyet dâhilinde toplamda 3020 ibtidâî mektep bulunmaktadır ve bunlarda da 132.859 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okulların dörtte biri kadarı o dönemin padişah olan II. Abdülhamid zamanında açılmıştır²¹⁶.

1906 senesinde Bursa sancağının kazalarındaki sıbyan ve ibtidâî mekteplerin sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir²¹⁷.

Tablo 18: 1906 senesinde Bursa sancağının kazalarındaki sıbyan ve ibtidâî mekteplerin sayıları

Kaza İsmi	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı
Bursa Kazası	223	14730
Mudanya Kazası	24	1036
Gemlik Kazası	33	1731
Pazarköy Kazası	19	1152
Mihalic Kazası	73	2473
Kirmastı Kazası	147	4541
Atranos Kazası	195	6881
Toplam	714	32544

²¹⁶ H.V.S.R. 1324, s.590.

²¹⁷ H.V.S.R. 1324, s.591.

1906 senesinde merkez sancakta bulunan bazı mektepler ve çalışanlarıyla ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir²¹⁸.

Tablo 19: 1906 senesinde merkez sancaktaki mektepler ve çalışanları

Mektepler	Muallim-i evvelleri	Rütbe	Diğer muallimin adedi	Talebe	Hademe
Hisar'da Hamidiye Mektebi	Mustafa Rifat Efendi	müderriş	3	117	1
Medrese-i Muallimine merbut Hamidiye	İsmail Efendi		Sonradan açılmıştır	60	
Mecidiye	Yunus Hilmi Efendi			67	
Osmâniye	Mehmed Said Efendi	müderriş	2	113	1
Hudâvendigâr	Mehmed Ata Efendi		1	44	
Yıldırım	Mehmed Sadık Efendi			82	
Çelebi Sultan	Mehmed Şevki Efendi		1	87	
Murad-ı Sâni	Mehmed Ziya Efendi		1	76	
Numûne-i Terakkî	Mehmed Nuri Efendi	müderriş	5	322	1
Reyhan	Ali Rıza Efendi		4	266	
Nalbandoğlu	Mehmed Hulusi Efendi		1	84	
Hazret-i Emir	İsmail Hakkı Efendi			59	
Dâru'l-Feyz	Mehmed Nuri Efendi		1	93	1
Şemsu'l-Maarif	Kasım Efendi		1	57	
Miratu'l-Maarif	Ferhad Hakkı Efendi			65	
Rehber-i Marifet	Ahmed Hilmi Efendi			60	
Hundî Hatun	Yusuf Efendi	müderriş			
Oruç Bey	İbrahim Edhem Efendi	müderriş	1	111	
Timurlu	Ömer Fevzi Efendi		1	44	
Hançerli	Ahmed Fahri Efendi			46	
Meydancık	Mehmed Hıfzı Efendi			75	
İncirli	Ali Hıfzı Efendi			73	
Yeni Mahalle	Mehmed Hanefi Efendi			76	
Molla Arab	Ali Niyazi Efendi			36	
Paşa Mahallesi	Cafer Efendi		1	68	
Hoca Hasan Mahallesi	Mehmed Nimetullah Efendi			35	
Selimiye Mahallesi	İdris Efendi			42	
Reyhan-ı İnas	Muallimesi Nefise Hanım		1	41	

²¹⁸ H.V.S.R. 1324, s.593.

İbtidâî mekteplerde okutulan dersler ise şunlardır: Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i Hâl, Türkçe, Hesâb, Coğrafya ve Mâlûmât-ı Zirâiye ve Ahlâkiye'yi içeren Kırâat, Târih-i Osmâniyye²¹⁹.

Vilâyetteki sıbyan ve ibtidâî mekteplerindeki gelirler ise maârif komisyonları tarafından hesap ve bilgi gönderilmemesi sebebiyle elde edilememiştir²²⁰.

Ayrıca vilâyet dâhilinde bazı kadın hocalar yasak olmasına rağmen özel olarak kendi evlerinde öğrencilere ders vermektedirler. Bursa'da bu yolla eğitim verilen ev sayısı 46 olup, çoğu kız olan bu öğrencilerin sayısı da yaklaşık 765'dir²²¹.

B. RÜŞDİYELER

Osmanlı'da modern mekteplerin önemli temsilcilerinden olan rüşdiyelerin Bursa'daki ilk şubesi 1858 senesinde açılmıştır²²². Uzunca bir dönem Bursa'da tek rüşdiye bulunmuştur. Bu rüşdiyenin öğrenci sayısı seneler geçtikçe de artmıştır. Ders programında her ne kadar sonraki seneler kadar olmasa da, modern anlamda alışılmışın dışında dersler yer almaktaydı. 1870 senesinde Bursa Rüşdiye Mektebi'nde rika, imlâ ve fenn-i felahât, resim ve riyâzet gibi dersler verilmekteydi²²³. 1873 yılında Bursa Rüşdiye Mektebi'nin mevcudu 90'dır. Derslere giren muallimler ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.²²⁴

Tablo 20: 1873 senesinde Bursa Rüşdiye Mektebindeki muallimler

Muallim-i evvel	Hacı Tahir Efendi
Muallim-i sâni	Mustafa Efendi
İmlâ ve Fenn-i Felahât Hocası	Haydar Efendi
Riyâzi Hocası	Ahmed Efendi
Rik'a Hocası	Tahir Bey
Sülûs Hocası	Raşid Efendi
Muallimi-i Resim	Hakkı Efendi
Bevvâb	Mehmed Ağa

1873-1879 seneleri arasındaki öğrenci sayıları ise aşağıdaki tabloda verilmiştir²²⁵.

²¹⁹ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

²²⁰ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

²²¹ *H.V.S.R.* 1324, s.594.

²²² Akkılıç, a.g.e., C.IV, s.1158.

²²³ *H.V.S.R.* 1287, s.138.

²²⁴ *H.V.S.R.* 1290, s.114.

²²⁵ *H.V.S.R.* 1290, s.114; 1291, s.109; 1292, s.121; 1293, s.119; 1294, s.116; 1297, s.148.

Tablo 21: 1873-1880 seneleri arasındaki öğrenci sayıları

Sene	Öğrenci Sayısı
1873	90
1874	95
1875	112
1876	112
1877	120
1879	140

1886 senesinde İbrahim Paşa Mahallesi'nde bulunan rüşdiyedeki öğrenci sayısı 214'tür. Eğitim süresi dört sene olan rüşdiyenin birinci sınıfında 108, ikinci sınıfında 54, üçüncü sınıfında 26 ve dördüncü sınıfında ise 26 öğrenci bulunmaktadır²²⁶. 1887 senesine gelince mevcut derslere ilave olarak Hüsn-i Hat ve Fransızca gibi derslerin olduğunu görüyoruz²²⁷.

1889 senesinde vilâyet merkezinde 3 rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerde de toplam 421 öğrenci eğitim görmektedir²²⁸. Ayrıca vilâyet merkezine bağlı kazalardaki rüşdiye ve öğrenci sayıları ise aşağıdaki tabloda verilmiştir²²⁹.

Tablo 22: Vilâyet merkezine bağlı kazalardaki rüşdiye ve öğrenci sayıları

Kaza İsmi	Öğrenci Sayısı	Mektep Sayısı	Yeri
Kirmastı	63	1	Lala Şahin Paşa Camisi'nin yakınındaki medrese
Mihalic	93	1	Mihaliç Kasabası'nda
Mudanya	53	1	Mudanya Kasabasının Câmî-i Atîk Mahallesinde
Gemlik	35	1	Umurbey Köyünde
Gemlik	28	1	Küçük Kumla Köyünde
Gemlik	31	1	Armutlu Köyünde
Gemlik	35	1	Pazarköy Kasabasında
Atranos	43	1	Kaymakamlık merkezi olan Bekce Köyünde

²²⁶ H.V.S.R. 1303, s.30.

²²⁷ H.V.S.R. 1304, s.132.

²²⁸ H.V.S.R. 1306-16, s.68.

²²⁹ H.V.S.R. 1306-16, s.72-74.

Aşağıdaki tablolarda ise Bursa Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrencilere dört senelik zaman zarfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları yer almaktadır²³⁰.

Tablo 23: Birinci sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

Birinci Sene		
Medhal-i Kavâid Muallimi	Mehmed Said Efendi	Müderris
Hesâb Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
İmlâ Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
Dürr-i Yektâ Muallimi	Mehmed SaidEfendi	Müderris
Fârisî Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
Binâ Muallimi	Mehmed SaidEfendi	Müderris
Hatt-ı Rika Muallimi	Tahir Bey	Müderris
Vezâif Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
Hatt-ı Selâse Muallimi	Raşid Efendi	Müderris

Tablo 24: İkinci sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

İkinci Sene		
Maksûd, Kavâid-i Türkiye Muallimi	Mehmed SaidEfendi	-
Fransızca Muallimi	Muhyiddîn Efendi	Yüzbaşı
Kavâid-i Fârisî Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
Coğrafya Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Hesâb Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
İmlâ Ameliyâtı Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Hatt-ı Selâse Muallimi	Raşid Efendi	Müderris
Resim Muallimi	Mehmed Ali Efendi	Yüzbaşı
Hatt-ı Rika Muallimi	Tahir Bey	Mütemeyyiz
Hatt-ı Fransevî Muallimi	Muhyiddin Efendi	Yüzbaşı

²³⁰ H.V.S.R. 1306-17, s.71-73.

Tablo 25: Üçüncü sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

Üçüncü Sene		
Fransızca Muallimi	Muhyiddin Efendi	Yüzbaşı
Kavâid-i Osmâniyye Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Coğrafya Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Târih-i Osmâni Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
Hesâb Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
İzhâr Muallimi	Mehmed Said Efendi	Müderris
Gülistân Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
İmlâ Ameliyâtı Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Resim Muallimi	Mehmed Ali Efendi	Yüzbaşı
Hatt-ı Rika Muallimi	Tahir Bey	Mütemeyyiz
Hatt-ı Rika Muallimi	Muhyiddin Efendi	Yüzbaşı

Tablo 26: Dördüncü sene dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

Dördüncü Sene		
Fransızca Muallimi	Muhyiddin Efendi	Yüzbaşı
Târih-i Umûmî Muallimi	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi	Müderris
Hendese Muallimi	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi	Müderris
Usûl-ı Kitâbet ve Coğrafya Muallimi	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi	Müderris
Mantık, bina, vaaz Muallimi	Mehmed Said Efendi	Müderris
Usul-i Defter Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Gülistân Muallimi	Yusuf Efendi	Müderris
Hesâb Muallimi	Arif Hikmet Efendi	Müderris
Resim Muallimi	Mehmed Ali Efendi	Yüzbaşı
Hatt-ı Rika ve Divânî Muallimi	Tahir Bey	Mütemeyyiz
Hatt-ı Fransevî Muallimi	Muhyiddin Efendi	Yüzbaşı

1891 senesine gelince ise Bursa sancağındaki rüşdiyelerle ilgili durum aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²³¹.

Tablo 27: 1891 senesine gelince ise Bursa sancağındaki rüşdiyeler

Yer İsimleri	Mektep Sayısı				Öğrenci Sayısı				Toplam
	Gayrimüslim		Müslüman		Gayrimüslim		Müslüman		
	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	
Nüfus-ı Bursa Şehri	-	5	1	1	312	581	49	126	1028
Nüfus-ı Bursa Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	5	1	1	312	581	49	126	1028
Mihaliç Kasabası	-	-	-	1	-	-	-	60	60
Mihaliç Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	1	-	-	-	60	60
Atranos Kasabası	-	-	-	1	-	-	-	35	35
Atranos Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Harmacık Nahiyesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gökçedağ Nahiyesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	1	-	-	-	35	35
Mudanya Kasabası	-	-	-	1	-	4	-	53	53
Mudanya Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Trilye Nahiyesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	1	-	4	-	53	53
Gemlik Kasabası	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gemlik Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pazarköy Nahiyesi	-	-	-	1	-	-	-	32	32
Küçük Kumla Karyesi	-	-	-	1	-	-	-	24	24
Armutlu Karyesi	-	-	-	1	-	-	-	36	36
Umurbey Karyesi	-	-	-	1	-	-	-	36	36
Toplam	-	-	-	4	-	-	-	128	128
Kirmastı Kasabası	-	-	-	1	-	-	-	49	49
Kirmastı Kurâsı	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	1	-	-	-	49	49
Bursa Sancağı Toplam	-	5	1	9	312	585	49	451	1353

²³¹ H.V.S.R. 1307, s.239.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi gayrimüslimlerin kızları için yapılmış bir rüşdiye bulunmamaktadır. Buna karşılık erkeklere ait olan rüşdiye sayısı ise 5'tir. Bu rakamın Bursa sancağındaki rüşdiye sayısı ile karşılaştırılınca hiç de az olmadığını görürüz. Zira sancak dâhilindeki rüşdiye sayısı müslümanların 10 iken, gayrimüslimlerin 5'tir. Bu rakamlar sancak dâhilindeki ibtidâî sayısı ile mukayese edince gayrimüslimlerin ibtidâî mekteplerinden sonra da eğitime önem verdiklerini gösterir.

1893-1906 seneleri arasındaki merkez liva kazalarındaki rüşdiye ve bu rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır²³².

Tablo 28: 1893-1906 seneleri arasındaki merkez liva kazalarındaki rüşdiyeler

	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Kirmastı Rüşdiye Mektebi	78	70	81	52	83	80	82	82	82	28	50	70
Atranos Rüşdiye Mektebi	27	26	33	24	24	28	28	28	41	28	34	34
Mudanya Rüşdiye Mektebi	41	40	43	36	25	30	43	43	45	38	39	28
Pazarköy Rüşdiye Mektebi	35	44	35	35	54	40	50	46	52	29	45	44
Mihalic Rüşdiye Mektebi	54	58	54	62	58	68	55	41	68	41	43	56
Armutlu Rüşdiye Mektebi	17	13	17	14	23	22	22	25	27	38	36	34
Küçük Kumla Rüşdiye Mektebi	25	24	25	20	19	20	20	23	32	20	20	24
Umur Bey Rüşdiye Mektebi	34	34	34	48	35	36	36	58	89	83	84	45
Sölöz Rüşdiye Mektebi				14	14	33	32	26	24	24	24	20
Toplam	311	309	322	305	335	357	346	376	460	329	375	355

C. İNAS RÜŞDİYESİ

Bursa'da Erkek Rüşdiyesi'nin ardından bir de kızların eğitim göreceği bir İnas Rüşdiyesi açılmıştır. İbrahim Paşa Camii'nin karşısında bulunan bu rüşdiyede 1886 senesinde 35 kız öğrenci eğitim görmektedir. Bunların 7'si birinci sınıf, 15'i ikinci sınıf,

²³² Bkz. H.V.S.R. 1311, s.306; 1312, s.309; 1313, s.149; 1314, s.414; 1315, s.403; 1316, s.434; 1319, s.340; 1320, s.354; 1321, s.356; 1322, s.332; 1323, s.344; 1324, s.590.

9'u üçüncü sınıf ve 4'ü de dördüncü sınıfta okumaktadır²³³. 1887 yılında İnas Rüşdiyesi'nin muallime-i evveli Nefise Memdûha Hanım, bevvâbesi ise Habibe Hanım idi²³⁴. Ertesi sene muallime-i evveli Kâniye Hanım, muallime-i sâniyesi Fatma Zehra Hanım'dır. Bevvâbesi değişmemiştir²³⁵. 1889 senesinde ise muallimleri değişmemiştir. Bunlara ilave olarak Süleymaniye müderrislerinden Hatt-ı Selâse Muallimi İbrahim Efendi gelmiştir²³⁶. 1892'de muallime-i evvel Seher Hanım olmuş, muallime-i sâniye ise yine Zehra Hanım'dır. Hatt-ı selâse muallimi Raşid Efendi olmuştur. Bevvâbesi de Ayşe Hanım'dır²³⁷. 1894'te Muallime-i evveli Seher Hanım, sâniye ve nakış muallimesi Ahdiye Hanım, selâse ve dikiş muallimesi Mehriye Hanım ve bevvâbesi Tayyibe Kadın'dır²³⁸.

Aşağıdaki tabloda 1892-1906 seneleri arasında Bursa İnas Rüşdiyesi'nin öğrenci sayıları verilmiştir²³⁹.

Tablo 29: 1892-1906 seneleri arasında Bursa İnas rüştiyesindeki öğrenci sayıları

Sene	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Öğrenci sayısı	57	41	64	108	96	111	121	109	185	196	126	114	111	110

Bursa İnas Rüşdiyesi'nin ders programı ise şöyledir: Haftada ikişer defa Ulûm-ı Dîniye, Arapça, Farsça, Hikâye-i Müntahabe, Risâle-i Ahlâk, Vezâif-i İnas, Kısas-ı Enbiyâ, Târih-i Osmânî, Coğrafya, Hesâb, Kavâid-i Osmânî, İmlâ, Hatt-ı Rika ve Selâse, Nakış²⁴⁰.

D. İDÂDÎLER

İdâdî mektepleri rüşdiyelerin ve dolayısıyla ibtidâîlerin de üzerinde mektepler oldukları için onlara olan rağbet diğerlerine nazaran daha düşük düzeyde olmuştur.

²³³ H.V.S.R. 1303, s.31.

²³⁴ H.V.S.R. 1304, s.132.

²³⁵ H.V.S.R. 1305, s.36.

²³⁶ H.V.S.R. 1306-16, s.72.

²³⁷ H.V.S.R. 1310, s.134.

²³⁸ H.V.S.R. 1312, s.130.

²³⁹ Bkz. H.V.S.R. 1310, s.134; 1311, s.306; 1312, s.359; 1313, s.129; 1314, s.414; 1315, s.303; 1316, s.414; 1317, s.330; 1319, s.185; 1320, s.353; 1321, s.355; 1322, s.331; 1323, s.343; 1324, s.590.

²⁴⁰ H.V.S.R. 1306-16, s.72.

Bunlardan dolayı da gerek imparatorlukta gerekse de vilâyet dâhilinde idâdî mekteplerinin sayısı rüşdiye ve ibtidâîlerden az olmuştur.

1879 yılında Veled-i Şemseddin Caddesi'nde bulunan Bursa İdâdî Mektebi'nde 96 öğrenci eğitim görmekteydi. Bunların 23'ü birinci sınıf, 28'i ikinci sınıf, 35'i üçüncü sınıf ve 10'u da dördüncü sınıftır²⁴¹. 1886'da toplam 147 öğrencisi olan mektebin öğrencilerinin 129'u birinci sınıfta, 19'u ise ikinci sınıfta okumaktadırlar²⁴².

Aşağıdaki tabloda 1886 senesinde Bursa İdâdî Mektebi'nin ders programı verilmiştir²⁴³.

Tablo 30: 1886 senesinde Bursa İdâdî Mektebi'nin ders programı

	Muallim İsmi	Ders İsmi	Saat (Haftada)	Saat (Senede)
Birinci Sınıf	Kolağası Behçet Efendi	Lisân-ı Osmâniyye	2	72
	Müderresinden Mustafa Efendi	Fârisî	2	72
	Müderresinden Mahmud Efendi	Arabî	2	72
	Yüzbaşı Zahid Efendi	Fransızca	2	72
	Kolağası Ali Efendi	Hesâb ve Coğrafya-1 Osmâniyye	2	72
	Mülâzım-ı Evvel Mehmed Nureddin Efendi	Târih-i Osmâniyye	2	72
	Kolağası Münşî Efendi	Hendese	4	144
	Mehmed Efendi	Hüsn-i Hatt-1 Türkî	1	36
	Yüzbaşı Zâhid Efendi	Resim	1	36
İkinci Sınıf	Mahmud Efendi	Arabî	2	72
	Mustafa Efendi	Fârisî	1	36
	Kolağası Behçet Efendi	Lisân-ı Osmâniyye	2	72
	Zahid Efendi	Fransızca	2	72
	Mehmed Nureddin Efendi	Târih-i Umûmî	2	72
	Ali Efendi	Hesâb ve Coğrafya-1 Osmâniyye		
	Münşî Efendi	Hendese	4	144
	Müderresinden Celal Efendi	Mebâdî-i Târih-i Tıbbiye	2	72
	Zahid Efendi	Resim	1	36

²⁴¹ H.V.S.R. 1296, s.167.

²⁴² H.V.S.R. 1303, s.30.

²⁴³ H.V.S.R. 1303, s.33.

1889 senesine gelince Bursa İdâdî Mektebi'nin öğrenci sayısının 62'ye düştüğünü görüyoruz. Bunların 20'si birinci sınıf, 21'i ikinci sınıf, 16'sı üçüncü sınıf ve 5'i dördüncü sınıftır²⁴⁴. Müfredatında 20 dersin olduğu idâdîde 15 muallim hizmet vermektedir²⁴⁵.

1890 senesinde Bursa İdâdîsi'ndeki her bir sınıftaki müfredat aşağıdaki tabloda verilmiştir²⁴⁶.

Tablo 31: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin birinci sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

Birinci Sene		
Arabî Muallimi	Mustafa Muhlis Efendi	Müderriş
Fârisî Muallimi	Mustafa Efendi	Müderriş
Lisân-ı Osmânî Muallimi	İhsân Bey	Yüzbaşı
Târih-i Umûmî Muallimi	Hüseyin Bey	
Fransızca Muallimi	Refail Efendi	
Coğrafya Muallimi	Zahid Efendi	Yüzbaşı
Hesâb Muallimi	Refâil Efendi	
Hendese Muallimi	Hüseyin Bey	
Hatt-ı Türkî Muallimi	Mehmed Efendi	
Târih-i Tıbb Muallimi	Hüsnu Bey	Kolağası
Resim Muallimi	Sabri Efendi	Kolağası

Tablo 32: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin ikinci sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

İkinci Sene		
Arabî Muallimi	Mustafa Muhlis Efendi	Müderriş
Fârisî Muallimi	Mustafa Efendi	Müderriş
Lisân-ı Osmânî Muallimi	İhsan Bey	Yüzbaşı
Târih-i Umûmî Muallimi	Hüseyin Bey	
Fransızca Muallimi	Refâil Efendi	
Coğrafya Muallimi	Zahid Efendi	Yüzbaşı
Hesâb Muallimi	Refâil Efendi	
Hendese-i Mücesseme Muallimi	Hüseyin Bey	

²⁴⁴ H.V.S.R. 1306-16, s.66.

²⁴⁵ H.V.S.R. 1306-16, s.72.

²⁴⁶ H.V.S.R. 1306-17, s.69-71.

Târih-i Tıbb Muallimi	Hüsnü Bey	Kolağası
Hikmet-i Tıbbiye	Said Bey	
Tabakâtu'l-Arz	Hüsnü Bey	Kolağası
Resim Muallimi	Sabri Efendi	Kolağası

Tablo 33: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin üçüncü sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

Üçüncü Sene		
Arabî Muallimi	Mustafa Muhlîs Efendi	Müderriş
Lisân-ı Osmânî Muallimi	İhsan Bey	Yüzbaşı
Hukûk Muallimi	Asaf Bey	
Fransızca Muallimi	Refâil Efendi	
Târih-i Umûmî Muallimi	Hüseyin Bey	
Hikmet-i Tıbbiye	Said Bey	
Hendese-i Resmîyye Muallimi	Hüseyin Bey	
Kimyâ Muallimi	Refâil Efendi	
Fenn-i Mimârî Muallimi	Hüseyin Bey	
Cebir-i Âdî Muallimi	Hüseyin Bey	
Resim Muallimi	Sabri Efendi	Kolağası

Tablo 34: 1890 senesinde Bursa İdâdîsi'nin dördüncü sınıfındaki dersler, muallimler ve muallimlerin unvanları

Dördüncü Sene		
Arabî Muallimi	Mustafa Muhlîs Efendi	Müderriş
Lisân-ı Osmânî Muallimi	İhsan Bey	Yüzbaşı
Kavânîn Muallimi	Asaf Bey	
Fransızca Muallimi	Refâil Efendi	
Caraskal Muallimi	Bahaeddin Efendi	
Kimyâ Muallimi	Refâil Efendi	
Müsellesât-ı Müsteviye Muallimi	Asaf Bey	
İlim Heyeti Muallimi	Sami Bey	
Fenn-i Tedbir Muallimi	Hüseyin Bey	
Hıfz-ı Sıhhat Muallimi	Doktor Derviş Efendi	Salisen
Resim Muallimi	Sabri Efendi	
Mubassir	Rıza ve Mustafa Efendiler	
Hademe	Nuri ve Abdurrahman Hayri Ağalar	

1892 senesinde Bursa İdâdî Mektebi'nin yatılıya çevrildiğini görüyoruz. Aşağıda birleştirilen bu iki okulun ders programları yer aldığı tablo verilmiştir²⁴⁷:

Tablo 33: 1892 senesinde Bursa İdâdî Mektebi'nin ders programı

1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6.Sene	7.Sene
Ulûm-1 Diniyye	Ulûm-1 Diniyye	Ulûm-1 Diniyye	Akâid ve Fıkıh	Akâid ve Fıkıh	Akâid ve Fıkıh	Fıkıh-1 şerîf
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça	Edebiyyât	Edebiyyât	Edebiyyât
Türkçe	Farsça	Farsça	Farsça	Fransızca	Fransızca	Ahlak
Hesâb	Lisân-1 Osmânî	Fransızca	Türkçe	Coğrafya	Cebir	Târih
Coğrafya	Hesap	Hesap	Fransızca	Târih	Hendese	Fransızca
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça	Edebiyyât	Edebiyyât	Edebiyyât
Türkçe	Farsça	Farsça	Farsça	Fransızca	Fransızca	Ahlak
Hesap	Lisan-i Osmânî	Fransızca	Türkçe	Coğrafya	Cebir	Târih
Coğrafya	Hesap	Hesap	Fransızca	Târih	Hendese	Fransızca
Hatt-1 Türkî	Coğrafya	Hendese	Hesap Nazari	Mâlumât-1 Fenniye	Coğrafya	Cebir
Resim	Tarih	Coğrafya	Hendese	Usûl-1 Defteri	Zirâi ve Sınâi ve Ticari	Hendese
	Hatt-1 Türkî	Tarih	Coğrafya	Hendese	Tarih	Müselsât
	Resim	Hatt-1 Türkî	Tarih	Hatt-1 Türkî	Hikmet	Kozmoğrafya
		Resim	Hatt-1 Türkî	Resim	Kimya	Makine
			Resim		Kavânîn	Hikmet
					Resim	Kimyâ
						Ulûm-1 Mevâlid
						Kavânîn
						Resim

Aşağıdaki tabloda 1893-1897 seneleri arasındaki İdâdî Mektebi'ndeki gündüzcü ve yatılı öğrenci sayıları verilmiştir²⁴⁸.

²⁴⁷ H.V.S.R. 1310, ss.478-479.

Tablo 34: 1893-1897 seneleri arasındaki İdâdî Mektebi'ndeki gündüzcü ve yatılı öğrenci sayıları

Sene	1893	1894	1895	1896	1897
Gündüz	109	132	90	126	160
Yatılı	72	98	86	89	74

Aşağıdaki tabloda ise 1895-1896 öğretim senesindeki Bursa İdâdî Mektebi'nin öğrenci sayıları verilmiştir²⁴⁹.

Tablo 35: 1895-1896 senelerindeki Bursa İdâdî Mektebi'nin öğrenci sayıları

Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi							
1895-1896 Öğretim Senesindeki Mevcut Talebe							
Yatılı				Gündüz		Toplam	
Ücretli		Ücretsiz					
Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
30	4	25	2	154	7	209	13

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi Bursa İdâdî Mektebi'nde müslüman öğrencilerin yanında gayrimüslim öğrencilerde eğitim alabilmektedirler. Bu öğrencilerinde bir kısmı müslüman öğrenciler gibi eğitimlerini yatılı olarak sürdürebilmektedirler. Ayrıca yatılı kalan öğrencilerin bir kısmı ücretsiz, bir kısmı da ücretli kalmaktadır.

İdâdîye mekteplerindeki eğitim 3 kısma ayrılmaktadır. Rüşdiye kısmı üç, gündüzcü kısmı iki ve yatılı kısmı dört sınıftır. Her üç kısmın sonunda mezun olan kişiye bir şehâdetnâme verilirdi. İlk üç sınıfı bitirenlere rüşdiye, dört ve beşinci sınıfı

²⁴⁸ H.V.S.R. 1311, s.306; 1312, s.359; 1313, s.128; 1314, s.413; 1315, s.302.

²⁴⁹ H.V.S.R. 1316, s.433.

bitirenlere gündüz idâdi ve yedinci sınıfı bitirenlere de tam idâdi şehâdetnâmesi verilirdi²⁵⁰.

Aşağıdaki tabloda bu üç sınıfta okutulan dersler verilmiştir²⁵¹.

Tablo 36: İdâdiye Mekteplerindeki okutulan dersler

Rüşdiye Kısmı	Gündüz İdâdi Kısmı	Yatılı İdâdi kısmı
Birinci, ikinci ve üçüncü senelerde me‘a tecvîd-i Kur’an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, Türkçe, Ahlâk, Arabî, Fârisî, Fransızca, Hesâb, hendese, coğrafya, tarih, hüsn-i hat, resim	Dördüncü ve beşinci senelerde me‘a tecvîd-i Kur’an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, Türkçe, Ahlâk, Arabî, Fârisî, Fransızca, Hesâb, kitâbet, hendese, coğrafya, tarih, zirâat dersi, hüsn-i hat	Altıncı ve yedinci senelerde ulûm-ı dîniyye, ahlâk, edebiyât, kitâbet-i resmiye, Arabî, Fransızca, kavânîn, usûl-i defter, cebir, müsellesât, hendese, kozmoğrafya, mihanik, fizik, kimyâ, mevâlid, hıfzu’s-sihha, coğrafya, tarih, ilm-i servet, hüsn-i hat, resim

Aşağıdaki tabloda ise 1906 senesindeki vilâyet dâhilindeki idâdi mekteplerin öğrenci mevcutları verilmiştir²⁵².

Tablo 39: 1906 senesindeki vilâyet dâhilindeki idâdi mektebi mevcutları

	Gündüz	Yatılı	Toplam	
Bursa İdâdi-i Mülkisi	302	140	442	
Bursa İdâdi-i Askerisi	-	192	192	
Ertuğrul İdâdisi	64	-	64	
Söğüt İdâdisi	54	-	54	
Kütahya İdâdisi	109	-	109	
Karahisar İdâdisi	110	-	110	
Karesi İdâdisi	123	-	123	
Toplam	762	332	1094	

²⁵⁰ H.V.S.R. 1324, s.588.

²⁵¹ H.V.S.R. 1324, ss.588-589.

²⁵² H.V.S.R. 1324, s.589.

IV. GAYRİMÜSLİM VE YABANCI OKULLAR

A. GAYRİMÜSLİM OKULLARI

Bursa'daki gayrimüslimlerin eğitim imkânları özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe gelişmiştir. Aslında bu gelişim Tanzimat fermanıyla başlamıştı²⁵³. Tanzimat fermanının yabancılara tanımış olduğu haklardan yararlananlar, eğitim faaliyetlerine de hız vermiştiler. Özellikle bu tarihten sonra imparatorluk dâhilinde bulunan gayrimüslimler ve yabancılar ticaretle birlikte, en çok eğitim alanındaki kolaylıklardan yararlanmışlardır. Zaten gayrimüslimler ve yabancılara karşı hoşgörülü bir politika izleyen imparatorlukta, Tanzimat'tan sonra okul sayısında gözle görülür bir artış olmuştur.

Gayrimüslim okulları, Türklerin sahip oldukları vakıf okulları gibi cemaate bağlı bir biçimde, cemaate mensup zengin kişilerin bağışlarıyla varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu bağışların bir kısmı da kilise törenlerinde toplanırdı²⁵⁴. Bir anlamda birbirlerine karşılıklı fayda sağlayan bir yapı mevcuttu. Örneğin, 70 öğrencinin eğitim gördüğü Merkez Rum Okulu'nun idare masrafları "Bithynia Eğitimseverler Derneği" tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca George Zarifi isimli bir Rum da bu okula para desteği sağlamaktaydı²⁵⁵. Zarifi isimli bu Rum'un, yıllık 400 Osmanlı altını tutan yardımından dönemin Rum okulları yararlanmaktaydılar. Bu kişi ölünce dahi eşi yıllık 150 Osmanlı altını yardımını sürdürmüştür.

Bursa merkezindeki Rum okullarında Türkçe, Rumca, Fransızca, diğer kaza okullarında da Türkçe ve Rumca okutuluyordu. Gregoryen Ermeni toplumunun okulları, Bursa Ermen Piskoposluğu'na bağlı olup Ermeni toplumundan yıllık 270 Frank yardım alıyorlardı. Bu okullarda Türkçe, Ermenice, Fransızca, müzik, vokal, matematik, piyano ve eliş dersleri veriliyordu. Protestan Ermeniler ise çocuklarını koleje ve Amerika misyonunun okuluna gönderiyorlardı. Bu okullarda ise aritmetik, cebir, geometri, astronomi, coğrafya, fizik, botanik derslerinin yanında, Türkçe, Ermenice, Rumca, İngilizce ve Fransızca eğitimi veriliyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'da iki de Yahudi okulu bulunmaktaydı. Bu okullar "Alliance İsrailite Universelle" (Uluslararası

²⁵³ Kaplanoğlu, a.g.e., s.91.

²⁵⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., s.91.

²⁵⁵ Vasileios I. Kandes, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, 2.b., çev. İbrahim Kelağa Ahmet, yay. haz. Selahattin O. Tansel, Gaye Kitabevi, Bursa, 2008, s.162.

Yahudi Birliği) tarafından yönetiliyordu. Bu okulların dışında, Yahudi çocukları için hahamlar, din eğitimi ve İbranice eğitimi vermektedir²⁵⁶.

Görüldüğü gibi gayrimüslimler, eğitim konusuna son derece önem vermekteydiler. Bu sadece kişilerin bireysel çabalarıyla değil, bir bütün halinde (cemaat) durarak olmaktadır. Kuşkusuz bunda çocuklarının iyi bir eğitim almalarını istemelerinin yanında, azınlık psikolojisinin de rolü bulunmaktaydı.

1880-1881 senelerinde Bursa’da bulunan Marie De Launay, şehirde gayrimüslim okullarıyla ilgili şu bilgileri vermektedir²⁵⁷:

“2 Ermeni Okulu; 14 öğretmen (3’ü bayan), 500’ü erkek, 200’ü kız öğrenci. 7 Rum Okulu; 16 öğretmen (6’sı bayan), 440’i erkek, 290’i kız öğrenci. 1 Ermeni Katolik Okulu; 1 erkek öğretmen, 35 erkek öğrenci. 1 Protestan Ermeni Okulu; 1 erkek öğretmen, 30’u erkek, 35’i kız öğrenci. 2 Musevi Okulu; 2 erkek öğretmen, 150 erkek öğrenci.”

1898 senesinde şehirde gayrimüslim okulları tablosu biraz olsun değişmiştir. Aşağıda o tarihte Hudâvendigâr Vilâyeti’ndeki sancaklardaki gayrimüslim okulları ve bağlı buldukları cemaat verilmiştir²⁵⁸.

Tablo 37: Hudâvendigâr Vilâyeti’ndeki dâhilindeki gayrimüslim okulları

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür-i Mesul
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Bandırma	Ermeni Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Ertuğrul	Bilecik	Katolik Mektebi	Rum	Rum Cemaati

²⁵⁶ Akkılıç, a.g.e., C.4, s.1159.

²⁵⁷ Nurşen Günaydın-Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, Bursa 2000, s.161.

²⁵⁸ H.V.S.R. 1316, s.436-438.

Ertuğrul	Bilecik	Ermeni Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Ertuğrul	Bilecik	Ermeni Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Ertuğrul	İnegöl	Ermeni Mektebi	Ermeni Mektebi	Partogomyos Efendi
Ertuğrul	İnegöl	Ermeni Mektebi	Ermeni Mektebi	Artin Efendi
Karahisar	Karahisar	Ermeni Mektebi	Ermeni Mektebi	
Karahisar	Karahisar	Ermeni Mektebi	Ermeni Mektebi	
Karahisar	Karahisar	Ermeni Mektebi	Ermeni Mektebi	
Bursa	Kirmasti	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Gemlik	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Bursa	Mudanya	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Kütahya	Kütahya	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Kütahya	Eskişehir	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Balıkesri	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Balıkesri	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Edremid	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Ayvalık	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Ayvalık	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Erdek	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati
Karesi	Bandırma	Rum Mektebi	Rum	Rum Cemaati

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere hem Hudâvendigâr Vilâyeti'nde hem de Bursa'da en çok okula Rum Cemaati sahip olup ondan sonra ise Ermeniler gelmektedir. Gayrimüslimler Bursa merkezinde okul açtıkları gibi ilçelerde de çok sayıda okulda eğitim vermişlerdir. Bir diğer ayrıntı da şudur; ruhsatnâmeler genelde cemaate verilirken kimi okullarınki kişilere verilmiştir.

Aşağıdaki tabloda ise bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayıları ve okulların açılış tarihleri verilmiştir²⁵⁹.

Tablo 38: Gayrimüslimler okullarında öğrenim gören öğrenci sayıları ve okulların açılış tarihleri

Mektebin Derecesi	Öğrenci Sayısı		Mektebin Açılış Tarihi	Ruhsatnâme Tarihi
	Erkek	Kız		
İdâdî	62		1288	1 Teşrîn-i Sâni sene 309
Rüşdî	75	75	1244	1 Teşrîn-i Sâni sene 309

²⁵⁹ H.V.S.R. 1316, s.437,439

Rüşdî		200	1290	1 Teşrîn-i Sâni sene 309
Rüşdî	107		1301	5 Ağustos sene 309
Rüşdî	260		1237	11 Kânûn-i Evvel sene 311
Rüşdî		160	1237	11 Kânûn-i Evvel sene 311
Rüşdî	18		1304	31 Mart sene 313
İdâdî	95		Meçhul	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî		40	Meçhul	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	100		1263	1 Teşrîn-i Sâni sene 309
Rüşdî	165		1254	1 Teşrîn-i Sâni sene 309
Rüşdî	105		Meçhul	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	110		1303	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	60	35	1234	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	171	160	Meçhul	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	240	200	1291	1 Teşrîn-i Sâni sene 309
Rüşdî	178	25	1290	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	115	70	1304	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	100		1298	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî		60	1293	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	27	15	1290	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
İdâdî	42		1296	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî		71	1310	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	321		1307	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	228		Meçhul	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	228		Meçhul	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	132		1281	1 Teşrîn-i Evvel sene 311
Rüşdî	260		1237	11 Kânûn-i Evvel sene 311
Rüşdî		160	1237	11 Kânûn-i Evvel sene 311
Rüşdî	225	200	Meçhul	11 Kânûn-i Evvel sene 312
Rüşdî	250	150	1251	31 Mart sene 313
Rüşdî	91		1301	31 Mart sene 313
Rüşdî	30	50	1303	31 Mart sene 313
Rüşdî	180		1009	
Rüşdî	13		1300	
Rüşdî		63	1310	
Rüşdî	18		1304	31 Mart sene 313
Rüşdî	77	60	1293	31 Mart sene 313

Yukarıdaki tabloda da görüleceği gibi gayrimüslim okulların sadece erkek öğrencilere ait olanı, sadece kız öğrencilere ait olanı ve kız erkek karışık olanları da mevcuttur. İdâdî sayısı az olmasına rağmen bu okullara gidenlerin sayısı hiç de az değildir. Yani rüşdiyeleri bitirenlerin bir kısmı eğitimlerini idâdilerde de sürdürmektedirler. Fakat bu durum sadece erkekler için geçerlidir. Zira kızların gideceği bir idâdî henüz yoktur. İçlerinde Tanzimat'tan önce açılanlar olduğu gibi Tanzimat'tan sonra da açılanlar olmuştur. Genel rüşdiye seviyesinde olan bu gayrimüslim okullarına

ruhsat verilmesi ise 1891-1895 tarihleri arasına rastlamaktadır. Bazılarının ise açılma tarihi ilgili salnamelerde “meçhul” olarak belirtilmiştir.

İlerleyen senelerde de vilâyetteki gayrimüslim öğrenci sayısı giderek artmıştır. 1906 senesinde ise vilâyette ve Bursa’daki gayrimüslim okullarının durumu aşağıdaki tablolarda verilmiştir²⁶⁰.

Tablo 39: 1906 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti’ndeki gayrimüslim okulları

Mektebin İsmi	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı		
		Erkek	Kız	Toplam Öğrenci
Rum	148	10427	5404	15831
Ermeni	35	3385	1682	4067
Protestan	3	132	83	215
Ermeni Katoligi	4	185	121	306
Musevi	2	85	92	175
Toplam	192	14214	7380	21.594

Tablo 40: 1906 senesinde Bursa Sancağı’ndaki gayrimüslim okulları

Mektebin İsmi	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı		
		Erkek	Kız	Toplam Öğrenci
Rum	5	520	335	855
Ermeni	2	341	216	557
Protestan	1	40	0	40
Musevi	2	360	160	520
Toplam	10	1261	711	1972

Tablo 41: 1906 senesinde Bursa Sancağı’ndaki gayrimüslimlerin nüfus durumu²⁶¹:

Rum	Ermeni	Protestan	Musevi
58.332	32.940	432	3.760

Nüfusu 357.265²⁶² olan Bursa Sancağı’nda önemli bir yer tutan gayrimüslimlerde oran olarak Musevilerin eğitim faaliyetlerine en çok ağırlık veren

²⁶⁰ H.V.S.R. 1324, s.598.

²⁶¹ H.V.S.R. 1324, ss.606-607.

²⁶² H.V.S.R. 1324, s.606.

gayrimüslim topluluğu olduğu ortaya çıkmaktadır. Onları sırasıyla Protestanlar, Ermeniler ve Rumlar takip etmektedirler.

B. YABANCI OKULLAR

Bursa'da açılan yabancı okulları iki başlık altında toplayabiliriz. Bunlardan birincisi imparatorluk bünyesinde yıllardır var olan Rum, Ermeni, Musevi gibi gayrimüslimlerin açmış oldukları okullar, diğeri ise Amerika, Fransa, Rusya gibi devletlerin imparatorluk bünyesinde açmış oldukları okullardır. Yukarıda gayrimüslimlerin açmış oldukları okullardan bahsedildiği için, burada yalnızca imparatorluk bünyesindeki yabancıların açmış oldukları okullardan bahsedeceğiz.

Yabancıların Bursa'da ilk okulu Amerikalılar tarafından açılmıştır. Ondan sonra sırasıyla Fransızlar ve Ruslar okullar açmıştır. Aşağıdaki tablolarda yabancıların vilâyet dâhilinde ve Bursa'da açmış oldukları okul listesi ve onlar hakkındaki bilgiler yer almaktadır²⁶³.

Tablo 42: Yabancı okullar

Sancak	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür
Bursa	Bursa	Fransız Mektebi	Fransa	Fransız rahipleri tarafından
Bursa	Bursa	Fransız Mektebi	Fransa	Fransız rahipleri tarafından
Bursa	Bursa	Amerikan Mektebi	Amerika	Amerikalı Ricaltek tarafından açılmış olup Müdürü Boldvin
Bursa	Bursa	Amerikan Mektebi	Amerika	Amerikalı Ricaltek tarafından açılmış olup Müdürü Boldvin
Kütahya	Eskişehir	Fransız Mektebi	Fransa	Şimendifer kumpanyası memurları tarafından açılmış olup, sorumlu müdür yoktur
Kütahya	Eskişehir	Fransız Mektebi	Fransa	Şimendifer kumpanyası memurları tarafından açılmış olup, sorumlu müdür yoktur

²⁶³ H.V.S.R. 1316, s.438-439.1316 senesi salnamesinde Amerikan mekteplerinin açılış tarihi olarak 1297 (H) senesi verilmiştir. Fakat daha sonraki salnamelerde ise bu tarih 1292 (H) olarak yer almıştır. Biz de tezimizde 1297 (H) senesini kullandık.

Tablo 43: Yabancı okullar hakkında bilgiler

Mektebin Derecesi	Öğrenci sayısı		Mektebin Açılış Tarihi	Ruhsatname Târihi
	Erkek	Kız		
Rüşdî	65		1307	Ruhsatsız
Rüşdî		170	1297	Ruhsatsız
Rüşdî		170	1292	1 Kânûn-i Sâni sene 308
Rüşdî		50	1292	1 Kânûn-i Sâni sene 308
Rüşdî	63	50	1310	Ruhsatsız
Rüşdî		87	1313	Ruhsatsız

Görüldüğü gibi Fransızların Bursa ve Kütahya’da açmış oldukları okulların henüz ruhsatı bulunmamaktadır. Bursa’daki açılmış olan okulların mesuliyeti Fransız rahiplerine aittir. Kütahya’dakiler ise Şimendifer kumpanyası memurları tarafından açılmış olup müdürleri bulunmamaktadır. Fransızların Bursa’da açmış oldukları okulların birinde erkekler bir diğerinde ise kızlar eğitim görmektedirler. Bunlardan ilk önce kızların eğitim gördüğü okul açılmıştır. Amerikalıların açmış oldukları okullarda ise ruhsatname, okulun açılmasından 11 sene sonra verilmiştir. Vilâyet dâhilinde yalnız Bursa’da açılan Amerikan okullarının her ikisinde de sadece kız öğrenciler eğitim görmektedirler. Amerikalı Ricaltek tarafından kurulmuş bu okullarda ise müdürlük görevini “Mister Boldvin” yürütmektedir.

İlerleyen senelerde ise Rusların da okul açmış olduğunu görüyoruz. Ayrıca Fransızların daha önce açmış oldukları rüşdiye seviyesinde okullara bir de iptidâi okul ilave ettiğini görüyoruz. Aşağıdaki tablolar da bu okullarla ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır²⁶⁴.

Tablo 44: 1901 senesinde Bursa’daki yabancı okullar

Sancak	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür
Bursa	Bursa	Amerikan Mektebi	Amerikan	Boldvin
Bursa	Bursa	Amerikan Mektebi	Amerikan	Boldvin

²⁶⁴ H.V.S.R. 1319, ss.344-345.

Bursa	Bursa	Fransız Mektebi	Fransız	Mösyö Veltöz
Bursa	Bursa	Sıbyan Bahçe Mektebi	Rus	Kala Nazaryan Efendi

Tablo 45: Bursa'daki yabancı okulların öğrencileri hakkında bilgiler

Mektebin Derecesi	Öğrenci sayısı		Mektebin Açılış Tarihi	Ruhsatname Târihi
	Erkek	Kız		
İdâdî		123	1292	1 Kanun-i Sâni Sene 307
Rüşdî	62		1292	1 Kanun-i Sâni Sene 307
İbtidâî	54	18	1309	13 Temmuz Sene 309
İbtidâî	51	27	1304	13 Temmuz Sene 309

Görüldüğü gibi Ruslar da içinde hem erkeklerin hem de kızların eğitim gördüğü ibtidâî seviyede bir Sıbyan Bahçe Mektebi açmışlardır.

1906 senesine gelince ise okullardaki öğrenci sayılarının arttığını görüyoruz. Aşağıdaki tabloda Bursa'da 1906 senesindeki yabancı okullarla ilgili bilgiler bulunmaktadır²⁶⁵.

Tablo 49: 1906 senesinde Bursa'daki yabancı okullar

Sayısı	Mektep İsmi	Öğrenci Sayısı		
		Erkek	Kız	Toplam Öğrenci
1	Hususi Mösyö Valtaz Fransız Mektebi	78	35	113
1	Hususi Asompsiyon Mektebi	131	204	335
1	Hususi Kalantaryan	80	15	95
1	Hususi Amerikan Mektebi	10	90	100
	Toplam	299	344	643

1. AMERİKAN KOLEJİ

1876'da kurulan bu okul için Bursa'nın ilk "özel okul"u diyebiliriz. Kız okulu olması hasebiyle uzunca bir süre öğrencilerinin tamamı kızlardan oluşmaktaydı. Yatılı ve idâdî kısımları olan okulun öğrencileri Bursa'da hiçbir Amerikan vatandaşının

²⁶⁵ H.V.S.R. 1324, s.598.

olmaması sebebiyle tamamen Türk ve gayrimüslim vatandaşların çocuklarından oluşuyordu. Bir misyoner okulu olan bu kurumda bazı öğrencilerden düşük ücret alınıyor, bazı öğrenciler ücretsiz eğitim görüyordu²⁶⁶.

Amerikan misyonunun Pasifik Kadınlar Heyeti tarafından organize edilen²⁶⁷ okulun Müdürü Mister Boldvin'dir. Okul iki bölümden oluşmuştur. 1898 senesinde birincisinin öğrenci sayısı 170 olup, diğerinin ise 50'dir²⁶⁸. Ertesi sene 269 ve bir sonraki sene öğrenci sayısı 162'dir. 1901'de ise rüşdiyelerden biri idâdiyeye dönüşmüş ve öğrenci sayısı da 123 olmuştur. Diğer rüşdiye ise sadece erkek öğrencilerin gideceği bir rüşdiyeye dönüşmüş, buraya ise 62 erkek öğrenci alınmıştır²⁷⁰. Ertesi sene bu rakam değişmemiştir²⁷¹. 1903 senesinde ise yine bazı değişiklikler olmuştur. Tamamen kızlardan oluşan idâdî kısmına 10 erkek öğrenci dâhil edilmiştir. Kızların sayısı ise 70'dir. Rüşdiye kısmı ise yine eskisi gibi kızlardan oluşmuştur. Onun mevcudu ise 34'tür²⁷². 1906'da okulda erkek öğrenci sayısı değişmezken kız öğrenci sayısı 90'a düşmüştür²⁷³.

2. FRANSIZ OKULLARI

Fransızların Bursa'da kurmuş oldukları üç tane okul vardı. Bunlar Özel Mösyö Valtaz, Özel Pere Assomption Koleji ve Özel Frerler Fransız Koleji'dir²⁷⁴.

Özel Mösyö Valtaz Okulu 1891 senesinde açılmıştır. Aynı sene ruhsatı da verilen okulun 1901 senesinde ibtidâî okulunda kız ve erkekler karışık olarak eğitim görmekteydi. Toplam 72 öğrencinin 54'ü erkek, 18'i ise kızdı²⁷⁵. Ertesi sene öğrenci sayısı değişmemiş²⁷⁶, bir sonraki sene ise erkek öğrenci sayısı 75'e, kız öğrenci sayısı da 32'ye çıkmıştır²⁷⁷. 1906'da erkek öğrenciler 78'e, kız öğrenciler 35'e çıkmıştır²⁷⁸. Özel Pere Assomption Okulu ise Fransa'dan gelen Hristiyan din adamlarının 1888 senesinde

---

²⁶⁶ Kaplanoğlu, a.g.e., s.166.

²⁶⁷ Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye Amerikan Okulları*, 2.b., Yelken Basım-Yayım Dağıtım, İstanbul, 2004, s.427.

²⁶⁸ *H.V.S.R.* 1316, ss.438-439.

²⁶⁹ *H.V.S.R.* 1317, s.335.

²⁷⁰ *H.V.S.R.* 1319, s.345.

²⁷¹ *H.V.S.R.* 1320, s.359.

²⁷² *H.V.S.R.* 1321, s.361.

²⁷³ *H.V.S.R.* 1324, s.598.

²⁷⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., s.166.

²⁷⁵ *H.V.S.R.* 1319, s.345.

²⁷⁶ *H.V.S.R.* 1320, s.359.

²⁷⁷ *H.V.S.R.* 1321, s.361.

²⁷⁸ *H.V.S.R.* 1324, s.598.

Bursa'ya gelmeleriyle açılmıştır. Bu okulun ikisi başlangıç ikisi de yüksek olmak üzere dört sınıfı bulunmaktaydı. Okulda toplam 5 rahip öğretmenlik yapmaktaydı²⁷⁹. 1906'da okulda 131 erkek,204 kız öğrenci bulunmaktaydı²⁸⁰. Özel Frerler Fransız Koleji ise büyük ihtimalle ruhani bir okuldu. Müdürü Proklediye idi²⁸¹.

3. RUS OKULU

1886 senesinde Sıbyan Bahçe Mektebi adıyla ibtidâi seviyede açılan bu okulun ruhsatı 5 sene sonra verilmişti. Ruhsatname Kalantaryan Efendi sorumluluğunda alınmıştır. Erkek ve kız öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü bu okulda 1901 senesinde 51 erkek, 27 kız öğrenci bulunmaktaydı²⁸². Sonraki üç yıl²⁸³ öğrenci sayısı aynı kalmıştır.

V. MEDRESELER

Bursa medreseler bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli yerleşimlerinden biri olmuştur. Zira Osmanlı Tarihi'nin ilk medresesi 1330 senesinde 2. Osmanlı sultanı Orhan Gazi tarafından İznik'te yaptırılmıştır. O tarihten bu yana da gerek klasik çağda gerekse de son zamanlarda Bursa'daki medrese sayısı hızla yükselmiştir. Modern mekteplerin açılmasıyla medreselerde eskisi kadar öğrenci sayısı olmasa da Tevhid-i Tedrisat'a kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Aşağıdaki tabloda 1899/1900 ve 1903/1904 tarihleri arasında Bursa Sancağı'ndaki medreseler, kurucuları ve öğrenci sayıları verilmiştir²⁸⁴.

Tablo 46: 1899/1900 ve 1903/1904 tarihleri arasında Bursa'daki medreseler

Kaza	Medrese İsmi	Kurucusu	Öğrenci Sayıları		
			1899/1900	1900/1901	1903/1904
Bursa	Yıldırım Sultan	Yıldırım Bayezid	38	41	41
Bursa	Çelebi Sultan	Çelebi Mehmed	55	43	62
Bursa	Hudâvendigâr Sultan	Sultan Hudâvendigâr	10	12	15
Bursa	Orhan Sultan	Sultan Orhan	39	39	42
Bursa	Murad-ı Sâni	Murad-ı Sâni	43	45	45
Bursa	Lala Şahin Paşa	Lala Şahin Paşa	29	30	31

²⁷⁹ Akkılıç, a.g.e., C.4, s.1159.

²⁸⁰ H.V.S.R. 1324, s.598.

²⁸¹ Kaplanoğlu, a.g.e., s.166.

²⁸² H.V.S.R. 1319, s.345.

²⁸³ H.V.S.R. 1320, s.359; H.V.S.R. 1321, s.361; H.V.S.R. 1322, s.337.

²⁸⁴ S.M. 1317, ss.1154-1156; 1318, ss.1291-1293; 1319, ss.569-571; 1321, ss.483-484.

Bursa	İsa Bey	İsa Bey	21	23	21
Bursa	İvaz Paşa	İvaz Paşa	37	35	39
Bursa	Geyikli	Şair Ahmed Paşa	25	27	27
Bursa	Hamza Bey	Hamza Bey	33	33	37
Bursa	Hazret-i Emir	Kasım Paşa Cizri	29	31	40
Bursa	Aşağı İnebey	Müftü Ahmed Pşa	37	37	42
Bursa	Vaiziye	Yıldırım Bayezid	23	25	20
Bursa	Küçük Yeşil	Kösec Ali Paşa	21	23	23
Bursa	Çendik	Molla Çendik	45	47	45
Bursa	Molla Fenâri	Molla Fenâri	27	25	29
Bursa	Molla Hüsrev	Molla Hüsrev	13	15	17
Bursa	Molla Yegan	Molla Yegan	31	35	33
Bursa	Yeni	Fazıl Abdurrahman Çelebi	17	18	19
Bursa	Musallâ	Ebubekir Efendi	27	27	31
Bursa	Yukarı İnebey	Hüseyin Çelebi	35	37	35
Bursa	Sarrâfiye	Hüseyin Çelebi	20	20	22
Bursa	Orta Pazarı	Leys Çelebi	29	31	30
Bursa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	15	16	19
Bursa	Gökdere	Kıza Mehmed Paşa	31	31	35
Bursa	Başçı	Başçı İbrahim Bey	17	19	36
Bursa	Yeşil Türbe	Hüseyinzâde	19	19	23
Bursa	Kaşıkçı	Kaşıkçızâde	79	81	79
Bursa	Cizyedâr	Cizyedarzâde	35	35	37
Bursa	Kurşunîzâde	Kurşunîzade	6	9	37
Bursa	Hamîdiye	Dağıstânî Ahmed Efendi	18	20	21
Bursa	Faik Bey	Faik Bey	0	0	33
Mihalic	Pankuduzâde	Pankuduzâde Hacı İbrahim	7	0	9
Kirmastı	Uzgurluzâde	Ahali-i Belde	16	0	17
Toplam			927	929	1092

1906 senesinde vilâyet dâhilinde 326 medrese olup bunlarda toplam 10471 öğrenci eğitim görmektedir. Aşağıdaki tabloda o tarihte vilâyet dâhilindeki medreselerle ilgili bilgiler verilmiştir.²⁸⁵

Tablo 47: 1906 senesinde vilâyet dâhilindeki medreseler

Sancak İsmi	Medrese Sayısı	Öğrenci Sayısı
Bursa	33	1264
Ertuğrul	34	1459
Kütahya	135	4527
Karahisar	79	2191
Karesi	45	1030

²⁸⁵ H.V.S.R. 1324, s.594.

Aşağıdaki tabloda ise 1906 senesinde Bursa’da bulunan medreseler, müderrisleri ve medreselerde okuyan öğrenci sayıları verilmiştir²⁸⁶.

Tablo 48: 1906 senesinde Bursa’daki medreseler, müderrisleri ve öğrenci sayıları

Medreseler	Müderrisler	Öğrenci Sayısı
Yıldırım	Reisü'l-müderrisin Mustafa Rıza Efendi	73
Sultâniye	Müftü Ali Rıza	70
Murâd-ı Sâni	Sa‘deddin Efendi	50
Hudâvendigâr	Osman Zeki Efendi	35
Orhan	Hacı Sadık	38
Lala Şahin Paşa	Hacı Yusuf Efendi	33
İvaz Paşa	Sâbit Efendi	40
Geyikli	Hacı Nûri Efendi	34
İsâ Bey	Hacı Mustafa Efendi	23
Vâiziye	Mehmed Emin Efendi	41
Hamza Bey	Hacı Yusuf Efendi	42
Hazret-i Emir	Sadık Efendi	40
Bayezid Paşa	Eyyüb Efendi	30
Faik Bey	Elyasa Zühdü Efendi	30
Gül çiçek	Ömer Fevzi Efendi	14
Esediyeye	Ali Efendi	36
Aşağı İnebey	Abdullah Zühdü Efendi	56
Molla Yegan	İzzet Efendi	35
Küçük Yeşil	Hacı Necib Efendi	30
Molla Hüsrev	Hâfız İbrahim Efendi	20
Molla Fenari	Mehmed Feyzi Efendi	35
Yeni	Abdurrahman Efendi	33
Çendik	Arif Efendi	40
Sarrâfiye	Tahir Efendi	25
Yukarı İnebey	Hacı Ahmed Efendi	30
Ortapazar	İbrahim Efendi	40
Gökdere	Hüseyin Hüsnu Efendi	30
Başcı	Bekir Efendi	24
Kurşunizade	Abdurrahman Efendi	40
Cizyedarzâde	Abdurrahman Efendi	30
Kaşıkçı Zade	Ali Efendi	125
Yeşil Türbe	Mustafa Niyazi Efendi	20
Hamidiye	Müderris Vekili Hacı Yusuf Efendi	22

²⁸⁶ H.V.S.R. 1324, ss.595-596.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA İLÇELERİNDE (KAZA) EĞİTİM-ÖĞRETİM

I. İNEGÖL

İnegöl, 1885 senesine kadar Bursa Sancağı sınırlarında yer almasına rağmen 1885'te Ertuğrul Sancağı'na bağlanmıştır. 1906 senesinde bu sancağa bağlı iken 134 köyü ve 53.152'si müslüman, gerisi ise gayrimüslim olmak üzere toplam 60.383 kişilik bir nüfusa sahipti²⁸⁷. Bursa Sancağı'na bağlı olduğu 1870 senesinde ise 4.578 hane olup 9.227'si müslüman 3.170'i gayrimüslim olmak üzere toplam 12.447 kişilik bir nüfusu bulunmaktaydı²⁸⁸.

İnegöl'de 1870'de mevcut olan İnegöl Mektebi'nde muallim olarak Hacı İdris Efendi yer almaktaydı. Muallim-i Hatt olarak ise Emin Efendi bulunmaktaydı. Bevvâbı Abdurrahman Efendi olan mektebin öğrenci sayısı ise 27 idi²⁸⁹. 1871 senesine gelince ise bu kadronun ve öğrenci sayısının değişmediğini görüyoruz²⁹⁰. Ertesi senede kadro ve sayı sabit kalmış²⁹¹, 1873'te değişmiştir. Bu sene muallim olarak Hacı Bekir Efendi, muallim-i hatt olarak ise Halil Efendi yer almaktadır. Bevvâbı Ali Efendi olan okulun mevcudu da 22'ye düşmüştür²⁹². 1875'de mektebin kadrosu aynı kalırken öğrenci sayısı 23'e yükselmiştir²⁹³. Bir sene sonra ise kadro ve sayı sabit kalmıştır²⁹⁴. 1877'de ise kadro değişmezken, mevcut 22'ye düşmüştür²⁹⁵.

II. YENİŞEHİR

Yenişehir de İnegöl gibi 1885 senesine kadar Bursa Sancağı sınırlarında yer almasına rağmen 1885'te Ertuğrul Sancağı'na bağlanmıştır. 1906 senesinde bu sancağa bağlı iken 111 köyü ve 40.369'u müslüman, gerisi ise gayrimüslim olmak üzere toplam 45.306 kişilik bir nüfusa sahipti²⁹⁶. Bursa Sancağı'na bağlı olduğu 1870 senesinde ise 3.790 hane, 6.023'ü müslüman 909'u gayrimüslim olmak üzere toplam 6.932 kişilik bir nüfusu bulunmaktaydı²⁹⁷.

---

²⁸⁷ H.V.S.R. 1324, s.380.

²⁸⁸ H.V.S.R. 1287, s.150.

²⁸⁹ H.V.S.R. 1287, s.139.

²⁹⁰ H.V.S.R. 1288, s.107.

²⁹¹ H.V.S.R. 1289, s.103.

²⁹² H.V.S.R. 1290, s.114.

²⁹³ H.V.S.R. 1292, s.121.

²⁹⁴ H.V.S.R. 1293, s.119.

²⁹⁵ H.V.S.R. 1294, s.116.

²⁹⁶ H.V.S.R. 1324, s.369.

²⁹⁷ H.V.S.R. 1287, s.139.

1870'de mevcut olan Yenişehir Mektebi'nde muallim-i evvel ve muallim-i sâni bulunmaktaydı. Muallim-i sâni olarak Süleyman Efendi görev yapmaktaydı. Bunun yanında muallim-i hatt olarak ise Mehmed Efendi yer almaktaydı. Bevvâb olarak Osman Efendi'nin görev yaptığı mektepte toplam 23 öğrenci bulunmaktaydı²⁹⁸. 1871 senesinde mektepte görev kadrosu ve mektep mevcudu değişmemiştir²⁹⁹. Ertesi sene muallim olarak sadece Osman Efendi'yi görmekteyiz. Muallim-i hatt, bevvâb ve öğrenci mevcudu değişmemiştir³⁰⁰. 1873'te çalışanlar aynı kalmakla beraber öğrenci sayısı 22'ye düşmüştür³⁰¹. 1875'te ise kadro yine değişmezken mevcut 19'a kadar düşmüştür³⁰². Bir sene sonra³⁰³ ve 1877'de³⁰⁴ mektep kadrosu ve öğrenci mevcudu sabit kalmıştır.

III. ATRANOS

Orhaneli ilçesinin eski adı olan Atranos'un, 1906 senesinde 195 köyü ve tamamı müslüman olan 45.704 kişilik bir nüfusu vardır.

1888'de Atranos Kazası'nda maarif komisyonu reisi rüşdiye mektebi muallimi Yusuf Efendi idi. Komisyonun azaları ise Salih Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Hüseyin Efendi ve Tahir Efendi idi³⁰⁵. 1889 yılında kazada kaymakamlık merkezi olan Beğce köyünde 43 öğrencisi olan bir rüşdiye mektebi bulunmaktaydı³⁰⁶. 1890³⁰⁷ ve 1891'de maarif komisyonu üyeleri değişmemiştir³⁰⁸. Bu tarihte rüşdiye mektebindeki öğrenci sayısı 35'e düşmüştür³⁰⁹. 1892 senesinde ise maarif komisyonuna Hacı Ahmed Efendi'nin yerine Hasan Efendi gelmiştir³¹⁰. Kazanın merkezi olan Beğce kasabasında bir rüşdiye mektebi ve bir de ibtidâiye bulunmaktadır³¹¹. Harmancık nahiyesinde de bir sıbyan mektebi bulunmaktadır³¹². Bir sene sonra ise Hasan Efendi gitmiş, yerine Memiş

---

²⁹⁸ H.V.S.R. 1287, s.139.

²⁹⁹ H.V.S.R. 1288, s.107.

³⁰⁰ H.V.S.R. 1289, s.103.

³⁰¹ H.V.S.R. 1290, s.114.

³⁰² H.V.S.R. 1292, s.121.

³⁰³ H.V.S.R. 1293, s.119.

³⁰⁴ H.V.S.R. 1294, s.116.

³⁰⁵ H.V.S.R. 1305, s.50.

³⁰⁶ H.V.S.R. 1306-16, s.74.

³⁰⁷ H.V.S.R. 1306-17, s.85.

³⁰⁸ H.V.S.R. 1307, s.300.

³⁰⁹ H.V.S.R. 1307, s.239.

³¹⁰ H.V.S.R. 1310, s.164.

³¹¹ H.V.S.R. 1310, s.338.

³¹² H.V.S.R. 1310, s.342.

Efendi gelmiştir³¹³. Aynı sene Atranos Merkez Rüşdiyesi'nde 28 öğrenci bulunmaktaydı³¹⁴. Bunlara ilave olarak toplam 160 öğrenciye sahip 4 adet kız ibtidâî mektebi ve toplam 4.212 öğrenciye sahip 149 tane erkek ibtidâî mektebi hizmet vermekteydi³¹⁵. 1894 senesinde ise maarif komisyonundan Salih Efendi gitmiş ve Memiş Efendi'nin yerine de Muhsin Efendi gelmiştir³¹⁶. Merkez rüşdiyesindeki öğrenci sayısı 26'a düşmüştür³¹⁷. Aynı yıl 4 kız ve 142 erkek ibtidâî mektebi vardı³¹⁸. Ertesi sene komisyon üyeleri değişmemiştir³¹⁹. Rüşdiye mektebinde tamamı erkek 33 öğrenci yer almaktaydı³²⁰. 211'i yeni usule, 2'si ise eski usule göre eğitim veren toplam 213 ibtidâî mektebi bulunmaktaydı³²¹. 1896'da komisyonun azaları aynı kalmakla beraber, reisliğe görevlendirme yapılmamıştı³²². Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 24'e düşmüş³²³, eski usule göre eğitim veren ibtidâî sayısı 5, yeni usule göre eğitim verenler ise 180 olmuştur³²⁴. 1897 senesinde komisyon reisliğine Rüşdiye muallim-i evveli Lütfi Efendi gelmiştir. Azalar ise Hüseyin, Tahir ve Mehmed Efendilerdir³²⁵. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 24'te kalmış³²⁶. ibtidâî mektebi sayısı ise değişmemiştir³²⁷. 1898'de komisyon reisi olarak Hüseyin Hulusi Efendi'yi görüyoruz. Azalar ise Muhsin, Hüseyin ve Tahir Efendiler idi³²⁸. 1899'da komisyondaki üyelerin çoğu değişmiştir. Reis olarak Naib Efendi'yi görüyoruz. Azalar ise Ali, Hüseyin, Halil, Mehmed Efendiler ve Kâtib Sandık Emimi Hakkı Bey'dir³²⁹. Ayrıca kazada 28 kişilik kız mevcuda sahip bir inas rüşdiyesi bulunmaktaydı³³⁰. 1900 senesinde komisyonun tüm üyeleri sabit kalmıştır³³¹. 1901'de ise komisyon reisi yine Naib Efendi'dir. Azalar ise Hacı Ali, Rüşdiye Muallimi Hacı Abdullah Rahmi, Hacı Durali Ağazâde Halil, Mehmed Efendiler ve Kâtib Sandık Emimi

---

³¹³ *H.V.S.R.* 1311, s.161.

³¹⁴ *H.V.S.R.* 1311, s.306.

³¹⁵ *H.V.S.R.* 1311, s.309.

³¹⁶ *H.V.S.R.* 1312, s.169.

³¹⁷ *H.V.S.R.* 1312, s.359.

³¹⁸ *H.V.S.R.* 1312, s.362.

³¹⁹ *H.V.S.R.* 1313, s.225.

³²⁰ *H.V.S.R.* 1313, s.129.

³²¹ *H.V.S.R.* 1313, s.132.

³²² *H.V.S.R.* 1314, s.181.

³²³ *H.V.S.R.* 1314, s.414.

³²⁴ *H.V.S.R.* 1314, s.417.

³²⁵ *H.V.S.R.* 1315, s.104.

³²⁶ *H.V.S.R.* 1315, s.303.

³²⁷ *H.V.S.R.* 1315, s.306.

³²⁸ *H.V.S.R.* 1316, s.110.

³²⁹ *H.V.S.R.* 1317, s.138.

³³⁰ *H.V.S.R.* 1317, s.330.

³³¹ *H.V.S.R.* 1318, s.139.

Hakkı Bey'dir³³². Bu sene rüşdiyedeki öğrenci sayısı 28'dir³³³. 1902'de komisyonda Mehmed Efendi'nin yerine Hacı Ali Efendi gelmiş, diğer üyeler ise değişmemiştir³³⁴. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı ise 28'de kalmıştır³³⁵. 1903 senesinde Reis Naib Efendi'dir. Azalar ise Hacı Ali, Rüşdiye Muallimi Halil Hamdi, Halil Efendi, Hacı Ali Efendiler ve Kâtib Hafız Emin Efendi'dir³³⁶. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı ise 41'e çıkmıştır³³⁷. 1904'e gelince komisyon üyelerinden Hacı Ali Efendi'nin yerine Mehmed Efendi gelmiştir³³⁸. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı yine 28'e düşmüştür³³⁹. 1905'te komisyon üyelerinin tamamı aynı kalmıştır³⁴⁰. Rüşdiye Mektebi mevcudu ise 34 olmuştur³⁴¹. 1906'da da komisyon üyeleri aynı kalmıştır³⁴². Bu sene kazadaki mektep sayısı 195 ve buralarda okuyan erkek ve kız öğrenci sayısı ise 6.881'dir³⁴³.

IV. KİRMASTI

Mustafakemalpaşa ilçesinin eski adı olan Kirmastı Kazası'nın 1906 senesinde 146 köyü ve 53.718'i Müslüman, geriye kalanı gayrimüslim olmak üzere 56.116 kişilik bir nüfusu vardı³⁴⁴.

1888 senesinde Kirmastı'da maarif komisyonu 1 reis ve 3 azadan oluşmaktaydı. Reis Müftü Efendi, azalar ise Ahmedzâde Ali Efendi, Hacı Nuri Ağa ve Kâtib Mehmed Efendi idi³⁴⁵. 1889'da 63 öğrenciye sahip bir rüşdiye mektebi ve 106 öğrenciye sahip bir ibtidâîye bulunmaktaydı³⁴⁶. 1891'de rüşdiyedeki sayı 49'a düşmüş ve ibtidâîyedeki sayı ise 75'i Müslüman, gerisi ise gayrimüslim olan toplam 207'ye yükselmiştir³⁴⁷. 1893 senesinde merkez rüşdiyedeki sayı 78³⁴⁸, ibtidâîdeki ise 75 olmuştur³⁴⁹. 1894'te maarif

---

³³² *H.V.S.R.* 1319, s.140.

³³³ *H.V.S.R.* 1319, s.340.

³³⁴ *H.V.S.R.* 1320, s.140.

³³⁵ *H.V.S.R.* 1320, s.354.

³³⁶ *H.V.S.R.* 1321, s.148.

³³⁷ *H.V.S.R.* 1321, s.356.

³³⁸ *H.V.S.R.* 1322, s.136.

³³⁹ *H.V.S.R.* 1322, s.332.

³⁴⁰ *H.V.S.R.* 1323, s.138.

³⁴¹ *H.V.S.R.* 1323, s.344.

³⁴² *H.V.S.R.* 1324, s.321.

³⁴³ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

³⁴⁴ *H.V.S.R.* 1324, s.316.

³⁴⁵ *H.V.S.R.* 1305, s.48.

³⁴⁶ *H.V.S.R.* 1306-16, s.72.

³⁴⁷ *H.V.S.R.* 1307, ss.238-239.

³⁴⁸ *H.V.S.R.* 1311, s.306.

³⁴⁹ *H.V.S.R.* 1311, s.309.

encümeninde; Reis olarak Kaymakam Bey, azalar olarak da Tahrîrat Kâtibi Yûsuf, Tayfûr Efendi, Ahmed Sâbit Efendi, Hacı Abdurrahman Efendi, Canîk Efendi, Dimitri Efendi³⁵⁰ görev yapıyordu. Aynı yıl Rüşdiye'deki sayı 70'e düşmüş³⁵¹, ibtidâideki ise 145'e çıkmıştır³⁵². Ertesi sene encümen üyelerinin sayısı Tayfur Efendi'nin ayrılmasıyla 5'e düşmüştür³⁵³. Rüşdiyedeki sayı 81'e çıkmıştır³⁵⁴. İbtidâide ise 144'ü yeni usule göre, 1'i ise eski usule göre eğitim yapan 145 öğrenci vardır³⁵⁵. 1896'da encümen üyeleri değişmemiştir³⁵⁶. Rüşdiyedeki sayı 52'ye düşmüş³⁵⁷, ibtidâideki sayı 166'ya yükselmiştir³⁵⁸. 1897 senesinde encümen yine aynı kalmıştır³⁵⁹. Bu sene rüşdiyedeki sayı 83³⁶⁰, ibtidâideki sayı ise yine 166'dır³⁶¹. 1898'de maarif komisyonunun çoğu değişmiştir. Reisin yine kaymakam olduğu komisyondaki aza sayısı 4'e düşmüştür. Bunlar: Tahrirat Kâtibi Efendi, Evkaf Mütevellisi Hacı Abdurrahman Efendi, Belediye Reisi ve Belediye Kâtibi Niyazi Efendi³⁶². 1899'da ise reis değişmiş ve aza sayısı 3'e düşmüştür. Reis Hacı Mehmed Nuri Efendi olmuş, belediye reisi komisyondan ayrılmıştır³⁶³. Bu sene kazada 80 kişilik bir inas rüşdiyesi bulunmaktaydı³⁶⁴. 1900'da komisyon reisi ve üyeleri sabit kalmıştır³⁶⁵. Bir sonraki sene komisyon üyelerinin çoğu değişmiştir. Kaymakamın dışında azalar Mal Müdürü Ali Sırrı Efendi, Sâbık Eytâm Müdürü Hasan Efendi, EytâmMüdürü Hacı Abdurrahman Efendi, Belediye Reisi Edhem Ağa, Hacı Arif Ağa, Silahdarzâde Mehmed Efendi'den oluşuyordu³⁶⁶. Rüşdiye mektebinde de 82 öğrenci bulunmaktaydı³⁶⁷. 1902'de³⁶⁸ ve 1903'de³⁶⁹ komisyon aynı kalmıştır. 1903'de rüşdiyedeki sayı yine 82'dir³⁷⁰. 1904 senesinde komisyon üyeleri

---

³⁵⁰ *H.V.S.R.* 1312, s.164.

³⁵¹ *H.V.S.R.* 1312, s.359.

³⁵² *H.V.S.R.* 1312, s.363.

³⁵³ *H.V.S.R.* 1313, s.220.

³⁵⁴ *H.V.S.R.* 1313, s.129.

³⁵⁵ *H.V.S.R.* 1313, s.132.

³⁵⁶ *H.V.S.R.* 1314, s.176.

³⁵⁷ *H.V.S.R.* 1314, s.414.

³⁵⁸ *H.V.S.R.* 1314, s.417.

³⁵⁹ *H.V.S.R.* 1315, s.98.

³⁶⁰ *H.V.S.R.* 1315, s.303.

³⁶¹ *H.V.S.R.* 1315, s.306.

³⁶² *H.V.S.R.* 1316, s.106.

³⁶³ *H.V.S.R.* 1317, s.130.

³⁶⁴ *H.V.S.R.* 1317, s.330.

³⁶⁵ *H.V.S.R.* 1318, s.133.

³⁶⁶ *H.V.S.R.* 1319, s.136.

³⁶⁷ *H.V.S.R.* 1319, s.340.

³⁶⁸ *H.V.S.R.* 1320, s.136.

³⁶⁹ *H.V.S.R.* 1321, s.144.

³⁷⁰ *H.V.S.R.* 1321, s.354.

değişmemiştir³⁷¹. Bu sene öğrenci sayısı 28'e kadar düşmüştür³⁷². 1905'te komisyon reisi kaymakamın vekili olmuştur. Azalar ise Mal Müdürü Şehabeddin Efendi, Belediye Reisi Mehmed Nuri Efendi, Orman memuru Mehmed Tevfik Efendi, Eytâm müdürü Hacı Abdurrahman Bey idi³⁷³. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı da 50'ye çıkmıştır³⁷⁴. 1906'da reis Tapu Kâtibi Hafız Hüsnü Efendi olup, azalar ise Hasan Hüsnü Efendi, Halid Efendi, Ziya Efendi, Tevfik Efendi, Hafız İbrahim Efendi, Hüseyin Ağa'dır³⁷⁵. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı ise 70'dir³⁷⁶. Ayrıca kaza genelinde 147 mektep olup bunlarda 4.541 öğrenci eğitim görmektedir³⁷⁷.

V. MİHALİC

Karacabey ilçesinin eski adı olan Mihaliç'in 1906 yılında 72 köyü, 24.973'ü müslüman, geri kalanı gayrimüslim olmak üzere 35.239 kişilik bir nüfusu vardır.

1888 senesinde Mihaliç Maarif Komisyonu bir reis ve beş azadan oluşuyordu. Reis Ali Bey, üyeler ise Hafız Ali Efendi, Vergi Kâtibi Emin Efendi, Evkaf memuru vekili Yusuf Efendi, Hacı Edhem Efendi ve Lütfullah Ağa'dır³⁷⁸. 1889'da kazada, 63 mevcutlu bir rüşdiye ve 106 mevcutlu bir ibtidâiye bulunmakta³⁷⁹ olup komisyon reisi ve üyelerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır³⁸⁰. Bir sene sonra rüşdiyedeki sayı 60'a düşmüş³⁸¹, ibtidâiyedeki sayı ise 559 olmuştur³⁸². 1893'de komisyon üyelerinin değiştiğini görüyoruz. Reis, Tahrirat Kâtibi olurken azalar ise Mustafa Sırrı Efendi, Kara Salmaslı Ağob Ağa, Uncu Mustafa Efendi ve Mukâvelât Muharriri Yorgi Efendi olmuştur³⁸³. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 54 olarak gerçekleşmiştir³⁸⁴. 1894'te de komisyon aynı kalmış³⁸⁵, rüşdiyedeki öğrenci sayısı 58'e çıkmıştır³⁸⁶. 1895'te komisyon

---

³⁷¹ *H.V.S.R.* 1322, s.129.

³⁷² *H.V.S.R.* 1322, s.332.

³⁷³ *H.V.S.R.* 1323, s.130.

³⁷⁴ *H.V.S.R.* 1323, s.344.

³⁷⁵ *H.V.S.R.* 1324, s.311.

³⁷⁶ *H.V.S.R.* 1324, s.590.

³⁷⁷ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

³⁷⁸ *H.V.S.R.* 1305, s.41.

³⁷⁹ *H.V.S.R.* 1306-16, s.72.

³⁸⁰ *H.V.S.R.* 1306-17, s.88.

³⁸¹ *H.V.S.R.* 1307, s.239.

³⁸² *H.V.S.R.* 1307, s.238.

³⁸³ *H.V.S.R.* 1311, s.153.

³⁸⁴ *H.V.S.R.* 1311, s.306.

³⁸⁵ *H.V.S.R.* 1312, s.161.

³⁸⁶ *H.V.S.R.* 1312, s.359.

reisi Tahir Efendi olmuştur. Azalar ise Hafız Nuri Efendi, Rasim Ağa, Mehmed Muhyiddin Efendi, Kadı Mehmed Efendi idi³⁸⁷. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı yine 54'e düşmüştür³⁸⁸. 1896'da Hafız Nuri Efendi'nin yerine Osman Zeki Efendi gelmiştir³⁸⁹. Rüşdiyedeki sayı da 62'ye çıkmıştır³⁹⁰. 1897 senesinde Reis Osman Zeki Efendi, azalar ise Osman Nuri Efendi, Kadı Mehmed Efendi, Şerif Efendi ve Rasim Ağa idi³⁹¹. Rüşdiyede ise 58 öğrenci vardı³⁹². Ertesi sene Rasim Ağa komisyondan ayrılmış ve aza sayısı 3'e düşmüştür³⁹³. 1899'da komisyon değişmemiştir³⁹⁴. Bu sene inas rüşdiyesindeki öğrenci sayısı 55'tir³⁹⁵. 1900'de komisyona Tahir Ağazâde Osman Nuri Efendi girmiş ve aza sayısı yine 4 olmuştur³⁹⁶. 1901'de bir sene önce Tahir Ağazâde Osman Nuri Efendi komisyondan ayrıldığı için sayı 3 olmuştur³⁹⁷. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı da 41'e düşmüştür³⁹⁸. 1902'de komisyon değişmemiş³⁹⁹, rüşdiyedeki öğrenci sayısı da aynı kalmıştır⁴⁰⁰. 1903 senesinde komisyon yine değişmemiş⁴⁰¹, rüşdiye mevcudu ise 68'e yükselmiştir⁴⁰². 1904'te komisyonda da değişiklikler olmuş ve reis aynı kalırken azalar ise Tahrirat Kâtibi Adil Efendi, Mukâvelât Muharriri Şerefeddin Efendi ve Nuri Efendi görev almıştır⁴⁰³. Rüşdiyedeki sayı 41'e gerilemiştir⁴⁰⁴. Ertesi sene komisyon değişmemiş⁴⁰⁵, rüşdiyedeki öğrencilerin sayısı 43 olmuştur⁴⁰⁶. 1906'da reis Osman Zeki Efendi, azalar ise Mukâvelât Muharriri ve Nuri Efendi'den oluşmaktaydı. Kâtib ise Ömer Efendi idi⁴⁰⁷. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 56 olmuştur⁴⁰⁸. Ayrıca bu tarihte bütün Mihaliç'te 7 mektep ve 2.473 öğrenci bulunmaktadır⁴⁰⁹.

---

³⁸⁷ *H.V.S.R.* 1313, s.217.

³⁸⁸ *H.V.S.R.* 1313, s.129.

³⁸⁹ *H.V.S.R.* 1314, s.172.

³⁹⁰ *H.V.S.R.* 1314, s.414.

³⁹¹ *H.V.S.R.* 1315, s.96.

³⁹² *H.V.S.R.* 1315, s.303.

³⁹³ *H.V.S.R.* 1316, s.103.

³⁹⁴ *H.V.S.R.* 1317, s.125.

³⁹⁵ *H.V.S.R.* 1317, s.330.

³⁹⁶ *H.V.S.R.* 1318, s.128.

³⁹⁷ *H.V.S.R.* 1319, s.127.

³⁹⁸ *H.V.S.R.* 1319, s.340.

³⁹⁹ *H.V.S.R.* 1320, s.128.

⁴⁰⁰ *H.V.S.R.* 1320, s.354.

⁴⁰¹ *H.V.S.R.* 1321, s.136.

⁴⁰² *H.V.S.R.* 1321, s.356.

⁴⁰³ *H.V.S.R.* 1322, s.121.

⁴⁰⁴ *H.V.S.R.* 1322, s.332.

⁴⁰⁵ *H.V.S.R.* 1323, s.122.

⁴⁰⁶ *H.V.S.R.* 1323, s.344.

⁴⁰⁷ *H.V.S.R.* 1324, s.303.

⁴⁰⁸ *H.V.S.R.* 1324, s.590.

⁴⁰⁹ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

VI. PAZARKÖY

1893 senesinde Bursa Sancağı'na bağlanan Pazarköy günümüzdeki Orhangazi ilçesinin eski adıdır. 1906'da 31 köyü ve 11.694'ü müslüman, gerisi gayrimüslim 33.397 kişilik bir nüfusu bulunmaktadır⁴¹⁰.

1893 senesinde Pazarköy Kazası Maarif Komisyonu'nda reis rüşdiye muallimi Hafız Said Efendi idi. Azalar ise Hacı Ali Efendi, Suhteżâde Ahmed Ağa, Abdullah Ağa, Eskicizâde Ali Ağa'dır⁴¹¹. Aynı yıl Pazarköy Rüşdiye Mektebi'nde 35 öğrenci bulunmaktaydı⁴¹². Ertesi sene Maarif komisyonu'nda Eskicizâde Ali Efendi ayrılmış ve aza sayısı 3'e düşmüştür⁴¹³. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 44'e gerilemiştir⁴¹⁴. 1895'te komisyonda reis değışmemiş, azalar ise rüşdiye mektebi muallimi Abdullatif Efendi, Receb Ağazâde Ahmed Ağa ve Zindancızâde Hacı Abdullah Ağa, kâtib ise belediye Kâtibi Derviş Efendi olmuştur⁴¹⁵. Aynı yıl rüşdiyedeki öğrenci sayısı 35 olup⁴¹⁶ bu tarihte kazada eski usule göre eğitim yapan 19 tane ibtidâiye bulunuyordu⁴¹⁷. 1896'da komisyon reisi aynı kalmış, aza sayısı ise Zindancızâde Hacı Abdullah Ağa'nın ayrılmasıyla 2'ye düşmüştür. Kâtib ise belediye Kâtibi Hafız Ahmed Efendi olmuştur⁴¹⁸. Rüşdiyede yine 35⁴¹⁹, ibtidâiyede ise 19'u eski usul, 1'i yeni usule göre eğitim yapan 20 öğrenci bulunmaktaydı⁴²⁰. 1897'de rüşdiyedeki öğrenci sayısı 54'e çıkmış⁴²¹, ibtidâiyedeki sayı ise değışmemiştir⁴²². 1898'de komisyon reis aynı kalmış, Kâtib Hafız Ahmed Efendi aza olmuştur⁴²³. 1889 senesinde komisyona aza olarak Rasim Bey, Hacı Mustafa Efendi ve Kâtib Derviş Efendi gelmiştir. Kâtib Hafız Ahmed Efendi ise ayrılmıştır⁴²⁴. Bu sene inas mektebindeki öğrenci sayısı 40'dır⁴²⁵. 1900, 1901

---

⁴¹⁰ H.V.S.R. 1324, s.332.

⁴¹¹ H.V.S.R. 1311, s.140.

⁴¹² H.V.S.R. 1311, s.306.

⁴¹³ H.V.S.R. 1312, s.147.

⁴¹⁴ H.V.S.R. 1312, s.359.

⁴¹⁵ H.V.S.R. 1313, s.203.

⁴¹⁶ H.V.S.R. 1313, s.129.

⁴¹⁷ H.V.S.R. 1313, s.132.

⁴¹⁸ H.V.S.R. 1314, s.158.

⁴¹⁹ H.V.S.R. 1314, s.414.

⁴²⁰ H.V.S.R. 1314, s.416.

⁴²¹ H.V.S.R. 1315, s.303.

⁴²² H.V.S.R. 1315, s.305.

⁴²³ H.V.S.R. 1316, s.98.

⁴²⁴ H.V.S.R. 1317, s.118.

⁴²⁵ H.V.S.R. 1317, s.330.

ve 1902'de komisyonda hiçbir değişiklik olmamıştır⁴²⁶. 1900'da rüşdiyede 50 olan öğrenci sayısı⁴²⁷ 1901'de 46'e düşmüştür⁴²⁸. 1903'te ise azalardan Abdullatif Efendi ile Recebzâde Salih Efendi'lerin yerine Halil Efendi ile Alâeddin Bey gelmiştir⁴²⁹. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı ise deęişmemiştir⁴³⁰. 1904'te komisyon aynı kalmış⁴³¹, rüşdiyedeki öğrenci sayısı ise 29'a düşmüştür⁴³². 1905 senesinde komisyonda reis kaymakam bey olmuş⁴³³, rüşdiyedeki öğrenci sayısı 45'e çıkmıştır⁴³⁴. 1906'da Kâtib Derviş Efendi komisyondan ayrılmıştır⁴³⁵. Bu sene rüşdiyede 44 öğrenci bulunmaktaydı⁴³⁶. Kaza genelinde toplam 19 mektepte 1.152 talebe öğrenim görmekteydi⁴³⁷.

VII. MUDANYA

1906 senesinde Mudanya'da 7.223'ü müslüman geriye kalanı da gayrimüslim olmak üzere 24.115 kişilik bir nüfus vardı⁴³⁸.

1887 senesinde Mudanya Kazası'nın maarif komisyonunun reisi Mehmed Cemal Efendi; azalar ise Arif Efendi, İstapan Efendi, Mehmed Efendi ve Mehmed Efendi idi⁴³⁹. 1886'da komisyon tamamen değişmiştir. Reis Mehmed Rıza Bey olmuş, azalar ise Şükrü Efendi, Haşim Efendi, rüşdiye mektebi muallim-i evveli Nuri Bey olmuştur⁴⁴⁰. Bir sonraki sene komisyonda hiçbir değişiklik olmamıştır.⁴⁴¹ 1889'da Mudanya'da 53 öğrenciye sahip bir rüşdiye mektebi ve 35 öğrenciye sahip bir ibtidâiye bulunmaktaydı⁴⁴². 1890'de komisyonda reis Müftü Efendi olmuş, azalar ise tamamen değişmiştir. Gidenlerin yerine Mustafa Efendi, Hafız İbrahim Efendi, İbrahim Ağa ve

---

⁴²⁶ *H.V.S.R.* 1318, s.119; *H.V.S.R.* 1319, s.121; *H.V.S.R.* 1320, s.121.

⁴²⁷ *H.V.S.R.* 1319, s.340.

⁴²⁸ *H.V.S.R.* 1320, s.354.

⁴²⁹ *H.V.S.R.* 1321, s.129.

⁴³⁰ *H.V.S.R.* 1321, s.355.

⁴³¹ *H.V.S.R.* 1322, s.110.

⁴³² *H.V.S.R.* 1322, s.332.

⁴³³ *H.V.S.R.* 1323, s.110.

⁴³⁴ *H.V.S.R.* 1323, s.344.

⁴³⁵ *H.V.S.R.* 1324, s.329.

⁴³⁶ *H.V.S.R.* 1324, s.590.

⁴³⁷ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

⁴³⁸ *H.V.S.R.* 1324, s.299.

⁴³⁹ *H.V.S.R.* 1303, s.245.

⁴⁴⁰ *H.V.S.R.* 1304, s.135.

⁴⁴¹ *H.V.S.R.* 1305, s.38.

⁴⁴² *H.V.S.R.* 1306-16, s.73.

Hüseyin Ağa gelmiştir⁴⁴³. 1892 senesinde komisyon reisi Hacı Tahir Efendi olmuştur. Azalar ise Evkaf Memuru Rıza Bey ve İbrahim Ağa'dır⁴⁴⁴. 1893'te komisyon yine değişmiştir. Mahkeme-i Bidayet Baş Kâtibi Mehmed Şefik Efendi reis, Mehmed Lütfi Efendi, Mehmed Abid Efendi ve Rıza Efendi ise aza olmuşlardır⁴⁴⁵. Bu sene Mudanya Rüşdiye Mektebi'nde 41 öğrenci eğitim görmekteydi⁴⁴⁶. Bu sene kazada 1'i kızlara, 18'i erkeklere ait olmak üzere 19 tane ibtidâîye bulunmaktaydı⁴⁴⁷. Ertesi sene komisyon reisi ve üyeleri değişmemiştir⁴⁴⁸. Rüşdiyedeki mevcut ise 1 azalmıştır⁴⁴⁹. Ayrıca kaza genelinde 1'i kızlara, 16'sı erkeklere ait olmak üzere toplam 17 tane ibtidâîye bulunmaktaydı⁴⁵⁰. 1895'te komisyon yine değişmemiştir⁴⁵¹. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 43'tür⁴⁵². Aynı yıl 14'ü eski usule, 3'ü de yeni usule göre eğitim veren 17 ibtidâîye bulunmaktaydı⁴⁵³. 1896 senesinde azalardan Mehmed Âbid Efendi komisyondan ayrılması dışında bir değişiklik olmamıştır⁴⁵⁴. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı da 36'ya düşmüştür⁴⁵⁵. Bu sene ibtidâîye sayısı da 18'e çıkmıştır⁴⁵⁶. 1897'de komisyon reisi aynı kalmış, fakat komisyondaki değişiklikler meyanında azalar olarak Hüseyin Kâmî Efendi, Hancızâde Hacı Mehmed Efendi, Kayabeyzâde İbrahim Ağa ve Haşim Efendi görev almışlardır⁴⁵⁷. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 25'e düşmüştür⁴⁵⁸, ibtidâîye sayısı ise değişmemiştir⁴⁵⁹. Bir sonraki sene komisyon yine aynı isimlerden oluşmuştur⁴⁶⁰. Rüşdiyedeki öğrenci sayısı 30'a yükselmiştir⁴⁶¹. 1899'da komisyon reisi Hacı Cemal Bey, azalar ise rüşdiye mektebi muallim-i evveli Osman Nuri Efendi ve Hancızâde Hacı Mehmed Efendi idi⁴⁶². Rüşdiyedeki mevcut ise 33'tür⁴⁶³. 1900'de komisyon aynı

---

⁴⁴³ *H.V.S.R.* 1306-17, s.96.

⁴⁴⁴ *H.V.S.R.* 1310, s.150.

⁴⁴⁵ *H.V.S.R.* 1311, s.145.

⁴⁴⁶ *H.V.S.R.* 1311, s.306.

⁴⁴⁷ *H.V.S.R.* 1311, s.309.

⁴⁴⁸ *H.V.S.R.* 1312, s.151.

⁴⁴⁹ *H.V.S.R.* 1312, s.359.

⁴⁵⁰ *H.V.S.R.* 1312, s.363.

⁴⁵¹ *H.V.S.R.* 1313, s.207.

⁴⁵² *H.V.S.R.* 1313, s.129.

⁴⁵³ *H.V.S.R.* 1313, s.132.

⁴⁵⁴ *H.V.S.R.* 1314, s.163.

⁴⁵⁵ *H.V.S.R.* 1314, s.414.

⁴⁵⁶ *H.V.S.R.* 1314, s.416.

⁴⁵⁷ *H.V.S.R.* 1315, s.85.

⁴⁵⁸ *H.V.S.R.* 1315, s.303.

⁴⁵⁹ *H.V.S.R.* 1315, s.305.

⁴⁶⁰ *H.V.S.R.* 1316, s.93.

⁴⁶¹ *H.V.S.R.* 1316, s.306.

⁴⁶² *H.V.S.R.* 1317, s.112.

⁴⁶³ *H.V.S.R.* 1317, s.330.

kalmış⁴⁶⁴, bir sonraki sene komisyon reisi Hafız Mehmed Lütü Efendi olmuştur. Azalardan Hancızâde Hacı Mehmed Efendi gitmiş, yerine Ahmed Muhtar Efendi ve Hâşim Efendi gelmiştir⁴⁶⁵. Rüşdiyedeki mevcut ise 43 olmuştur⁴⁶⁶. 1902’de komisyon değişmemiş⁴⁶⁷, rüşdiyedeki sayı da aynı kalmıştır⁴⁶⁸. Ertesi yıl komisyon aynı kalmış⁴⁶⁹, rüşdiyedeki öğrencilerin sayısı da 45 olmuştur⁴⁷⁰. 1904’te komisyondaki tek değişiklik azalar arasına Rüşdiye Muallim-i evveli Osman Efendi’nin katılması olmuştur⁴⁷¹. Rüşdiyedeki mevcut 38’e düşmüştür⁴⁷² 1905 senesinde azalardan Osman Efendi ile Nuri Efendi gitmiş, yerlerine Muavin Tanış Efendi ve rüşdiye muallim-i evveli Hafız Ali Efendi gelmiştir⁴⁷³. Rüşdiye mektebindeki sayı da 1 artmıştır⁴⁷⁴. 1906’da komisyon reisi aynı kalmış, azalardan da rüşdiye muallim-i evveli Hafız Ali Efendi, Ahmed Muhtar Efendi ve Hâşim Efendi kalmışlardır⁴⁷⁵. Rüşdiyede 28 öğrenci bulunmaktaydı⁴⁷⁶. Aynı yıl Mudanya genelinde ise 24 mektep ve bu mekteplerde 1.036 öğrenci öğrenime devam etmekteydi⁴⁷⁷.

VIII. GEMLİK

Bursa’nın sahil kenarında yer alan bir diğer ilçesi olan Gemlik’in 1906 senesinde 32 köyü ve 14.516’sı müslüman, geriye kalanı gayrimüslim olmak üzere 25.041 kişilik bir nüfusu vardı⁴⁷⁸.

1886’te Gemlik Kazası Maarif Komisyonu Reisi Nuri Bey, azalar ise Hasan Efendi, Abdullah Efendi, Hüseyin Efendi, Mehmed Bey, Rıza Bey, Himmet Efendi ve Osman Efendi idi⁴⁷⁹. Ertesi sene komisyonda hiçbir değişiklik olmamış⁴⁸⁰, 1888’de

---

⁴⁶⁴ *H.V.S.R.* 1318, s.112.

⁴⁶⁵ *H.V.S.R.* 1319, s.112.

⁴⁶⁶ *H.V.S.R.* 1319, s.340.

⁴⁶⁷ *H.V.S.R.* 1320, s.114.

⁴⁶⁸ *H.V.S.R.* 1320, s.354.

⁴⁶⁹ *H.V.S.R.* 1321, s.122.

⁴⁷⁰ *H.V.S.R.* 1321, s.356.

⁴⁷¹ *H.V.S.R.* 1322, s.115.

⁴⁷² *H.V.S.R.* 1322, s.332.

⁴⁷³ *H.V.S.R.* 1323, s.115.

⁴⁷⁴ *H.V.S.R.* 1323, s.344.

⁴⁷⁵ *H.V.S.R.* 1324, s.295.

⁴⁷⁶ *H.V.S.R.* 1324, s.590.

⁴⁷⁷ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

⁴⁷⁸ *H.V.S.R.* 1324, s.290.

⁴⁷⁹ *H.V.S.R.* 1303, s.250.

⁴⁸⁰ *H.V.S.R.* 1304, s.140.

komisyondaki azalardan Osman Efendi ve Hüseyin Efendi ayrılmışlardır.⁴⁸¹ Ertesi yıl Gemlik'te 20'si sıbyan mektebi olmak üzere toplam 34 mektep bulunmaktaydı. Bu mekteplerde toplam 936 öğrenci eğitim görmektedir⁴⁸². Bir sonraki sene Rıza Bey de komisyondan ayrılmış⁴⁸³, 1891'da komisyon reisi Mal Müdürü olmuştur. Azalar ise Arif Efendi, İbrahim Efendi, Dimitriyos Efendi ve Ohannes Efendi'dir⁴⁸⁴. Gemlik'te 123 öğrenciye sahip 4 adet rüşdiye ve 5.299 öğrenciye sahip 37 adet ibtidâiye bulunmaktaydı⁴⁸⁵. 1892'de komisyon aynı kalmış⁴⁸⁶, 1893'de komisyon reisi Nuri Bey olmuş, azalar ise değişmemiştir⁴⁸⁷. Aynı yıl Umurbey, Küçük Kumla Rüşdiye mekteplerinde toplam 59 öğrenci eğitim görmektedir⁴⁸⁸. Ayrıca 1.177 öğrencinin eğitim gördüğü toplam 35 adet ibtidâiye bulunmaktaydı⁴⁸⁹. 1894 senesinde komisyon reisi değişmemiş, fakat komisyondan Dimitriyos Efendi ve Ohannes Efendi ayrılmışlardır⁴⁹⁰. 2 rüşdiyedeki sayı 58'e düşmüştür⁴⁹¹. Gemlik Kasabası'ndaki ibtidâiye sayısı ise 28'dir⁴⁹². 1895'te komisyonda bir değişiklik olmamıştır⁴⁹³. Rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı 59 olmuştur⁴⁹⁴. Bu tarihte Gemlik Kazası'nda 16'sı eski usule göre 1'i de yeni usule göre eğitim yapan 17 ibtidâiye vardır⁴⁹⁵. 1896'da komisyon yine değişmemiştir.⁴⁹⁶ Rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı 68'e olup⁴⁹⁷ 35 adet ibtidâiye bulunmaktaydı⁴⁹⁸. Bir sonraki sene maarif komisyonu değişmemiş⁴⁹⁹, 2 rüşdiyedeki sayı 54'e düşmüş⁵⁰⁰, ibtidâiye sayısı ise değişmemiştir⁵⁰¹. 1898'de komisyon reisi aynı kalmış, fakat iki azanın yerine aza olarak Kerim Efendi ve Hacı Yusuf Efendi gelmişlerdir⁵⁰². 1899'da

---

⁴⁸¹ *H.V.S.R.* 1305, s.34.

⁴⁸² *H.V.S.R.* 1306-16, s.74.

⁴⁸³ *H.V.S.R.* 1306-17, s.100.

⁴⁸⁴ *H.V.S.R.* 1307, s.288.

⁴⁸⁵ *H.V.S.R.* 1307, ss.238-239.

⁴⁸⁶ *H.V.S.R.* 1310, s.143.

⁴⁸⁷ *H.V.S.R.* 1311, s.134.

⁴⁸⁸ *H.V.S.R.* 1311, s.306.

⁴⁸⁹ *H.V.S.R.* 1311, s.309.

⁴⁹⁰ *H.V.S.R.* 1312, s.140.

⁴⁹¹ *H.V.S.R.* 1312, s.359.

⁴⁹² *H.V.S.R.* 1312, s.363.

⁴⁹³ *H.V.S.R.* 1313, s.197.

⁴⁹⁴ *H.V.S.R.* 1313, s.129.

⁴⁹⁵ *H.V.S.R.* 1313, s.132.

⁴⁹⁶ *H.V.S.R.* 1314, s.152.

⁴⁹⁷ *H.V.S.R.* 1314, s.414.

⁴⁹⁸ *H.V.S.R.* 1314, s.417.

⁴⁹⁹ *H.V.S.R.* 1315, s.78.

⁵⁰⁰ *H.V.S.R.* 1315, s.303.

⁵⁰¹ *H.V.S.R.* 1315, s.306.

⁵⁰² *H.V.S.R.* 1316, s.89.

komisyon aynı kalmış⁵⁰³, rüşdiyelerdeki sayı 56 olmuştur⁵⁰⁴. 1900’da komisyon reisi Müftü Mehmed Vasfi Efendi, azalar ise Kolağası Ragıp Bey, Kerim Efendi, Kostantinoz Efendi ve Rupen Efendi’dir. Kâtib ise İsmail Efendi idi⁵⁰⁵. Bir sonraki sene komisyon reisi ve katip değişmemiş, azalar ise Kerim Efendi, Kolağası Halil Efendi ve Rupen Efendi imuştur⁵⁰⁶. Rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı 81 idi⁵⁰⁷. 1902’de reis kaymakam, reis-i sâni Müftü Mehmed Vasfi Efendi, azalar ise İsmail Efendi, Ali Efendi, Hacı Hüseyin Efendi, Halil Efendi ve Rupen Efendi idi⁵⁰⁸. Rüşdiyelerdeki sayı değişmemiştir⁵⁰⁹. 1903’te azalardan Ali Efendi ve Rupen Efendi’nin yerine Umur Bey Rüşdiye Muallimi Abdullah Efendi ve Kâtib Mehmed Efendi gelmiştir⁵¹⁰. İki rüşdiyedeki öğrenci sayısı 131’e çıkmıştır⁵¹¹. 1904’te komisyondan Halil Efendi ayrılmıştır⁵¹². Rüşdiyelerdeki mevcut ise 113 olmuştur⁵¹³. 1905 senesinde komisyon azalarından Abdullah Efendi’nin yerine Kumla Rüşdiye Muallimi Ali Rıza Efendi gelmiştir. Kâtib ve Sandık Emni de Mehmed Şükrü Efendi olup⁵¹⁴, 1906’da komisyondan sadece İsmail Efendi ayrılmıştır⁵¹⁵.

1905’te rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı 104’e⁵¹⁶, 1906’da 69’a düşmüştür⁵¹⁷. Aynı yıl Gemlik’te toplam 33 mektep ve bu mekteplerde okuyan 1.731 öğrenci bulunmaktaydı⁵¹⁸.

---

⁵⁰³ *H.V.S.R.* 1317, s.104.

⁵⁰⁴ *H.V.S.R.* 1317, s.330.

⁵⁰⁵ *H.V.S.R.* 1318, s.104-105.

⁵⁰⁶ *H.V.S.R.* 1319, s.106.

⁵⁰⁷ *H.V.S.R.* 1319, s.340.

⁵⁰⁸ *H.V.S.R.* 1320, s.107

⁵⁰⁹ *H.V.S.R.* 1320, s.354.

⁵¹⁰ *H.V.S.R.* 1321, s.115.

⁵¹¹ *H.V.S.R.* 1321, s.356.

⁵¹² *H.V.S.R.* 1322, s.102.

⁵¹³ *H.V.S.R.* 1322, s.332.

⁵¹⁴ *H.V.S.R.* 1323, s.102.

⁵¹⁵ *H.V.S.R.* 1324, s.285.

⁵¹⁶ *H.V.S.R.* 1323, s.344.

⁵¹⁷ *H.V.S.R.* 1324, s.590.

⁵¹⁸ *H.V.S.R.* 1324, s.592.

BEŐINCI BÖLÜM

MATBAALAR, GAZETELER VE KÜTÜPHANLER

I. MATBAALAR

Vilayet dâhilindeki matbaaların tamamı Bursa merkezinde idi⁵¹⁹. İlk matbaa 1865'te Hükûmet (Valilik) civarında kurulan, ismini de bulunduğu vilayetten alan Hudâvendigâr Matbaası'dır. Aynı zamanda ilk resmi matbaa olma özelliğini de bünyesinde barındıran bu matbaada taş baskı ve hurufat tekniğiyle baskı yapılmaktaydı. Matbaada Türkçe, Rumca, Fransızca ve Ermenice lisanlarında hizmet verilmekte olup Hudâvendigâr Vilâyeti Salnameleri de bu matbaa da basılmıştır.

1874 senesinde ise Alacamescit Mahallesi'nde hem vilayetdeki hem de Bursa'daki özel şahsa ait ilk matbaa kurulmuştur. İsmi Ferâizcizâde olan bu matbaanın sahibi Ferâizcizâde Mehmed Şakir Efendi idi. Taş baskı ve hurufat tekniğiyle çalışan bu matbaada Türkçe, Rumca, Fransızca ve Ermenice lisanlarında hizmet verilmekteydi.

1888 senesinde Hükûmet Caddesi'nde vilayet ve Bursa'daki üçüncü, özel şahsa ait ikinci matbaa kurulmuştur. Adı Emrî olan bu matbaa, ismini sahibi olan Emrî Efendi'den almaktaydı. Diğer matbaalar gibi taş baskı ve hurufat tekniğiyle basım yapılan bu matbaada Türkçe, Rumca, Fransızca ve Ermenice lisanlarında hizmet verilmekteydi⁵²⁰.

Vilayet matbaasının idari kadrosu ile hurufat ve litografya kısmı kadrosu ise aşağıdaki şekildedir⁵²¹:

Nâzır: Mektûbî-i Vilayet Süleyman Nazif Bey

Müdür: Mustafa Nuri Efendi

Gazete Muharriri: Mektûbî Kalemî Müsevvidlerinden Mümtaz Bey

Tablo 49: Vilayet Matbaasının hurufat ve litografya kısmı kadrosu

Hurufat Kısmı	Litografya Kısmı
Sermürettib Mehmed Edhem Efendi	Sermakinist Hamdi Efendi
Sermürettib Refik Abdulmecid Efendi	Litografya Memuru Yusuf Efendi
Sermürettib Hüsnü Arslan Efendi	Refik Süleyman Hamdi Efendi

⁵¹⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri'nin basım tarihleri olan 1870-1907 seneleri arasında Bursa'da üç matbaa kurulmuştur. Daha sonra ise 1908'de Muîn-i Hilâl, 1916'da Orhaniye ve 1921'de de Kardeş matbaaları kurulmuştur. Bkz. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.3, s.112.

⁵²⁰ *H.V.S.R.* 1316, ss.438-439.

⁵²¹ *H.V.S.R.* 1317, s.79.

Sermürettib Ahmed Münir Efendi	Refik Mustafa Ağa
Sermürettib İsmail Feyzi Efendi	Sermakinist Muavini Adil Efendi
Mevzi Mehmed Lütfi Ağa	

II. GAZETELER

Bursa dâhilinde dört gazete bulunmaktaydı. Her birinin dili de Türkçe idi. Bunlardan biri olan “Hudâvendigâr Gazetesi” bu gazeteler içindeki tek resmi gazeteydi⁵²². 1869 senesinde yayımlanan bu gazetenin ilk sayısında dönemin ünlü gazetecilerinden ve aynı zamanda gazete editörü olan Çaylak Tevfik, gazetenin kuruluş amacı olarak devletin faaliyetlerini vilayet halkına bildirmek olduğunu yazmıştır⁵²³.

Diğer bir gazete ise “Bursa Gazetesi” idi. Gazete’nin sahibi Emrî Matbaası’nın da kurucusu olan matbaacı Emrî Efendi idi. Bir diğer gazete olan “Gündoğdu Gazetesi”nin sahibi Ferâizcizâde Mehmed Şâkir Efendi idi. Bu gazete risâle şeklinde çıkmıştır. Yine risâle şeklinde çıkan diğer bir gazete ise Emrî Efendi tarafından kurulan “Fevâid Gazetesi” idi⁵²⁴. Aslen Yenişehir Fenarlı olan Emrî Efendi 1882 senesinde Bursa’ya göçmüştür. 1887 senesinde Fevâid ismindeki bu edebi gazeteyi çıkarmıştır. İlk nüshası parasız dağıtılan gazetenin nüshası 10 para olup senelik aboneliği 6 kuruştur. 1896’da başyazarlığını Mehmed Rıfat Bey’in yaptığı gazetenin nüshası 20 paraya ve senelik aboneliği de 12,5 kuruşa çıkmıştır. Sayfa sayısı 32 olan gazetede Müstecâbizâde İsmeti, Muallim Feyzi, Faik Ali, Tevfik Fikret, Bahaeddin, Mehmed Celal, Tepedenlizâde Kamil, Receb Vahyi ve o sıralarda askeri lise öğrencilerinden olan Ömer Naci ve Cenab Şehabeddin gibi ünlü Türk şair ve yazarları yazılarıyla Bursa halkına sesleniyorlardı⁵²⁵. Emrî Efendi 1890 senesinde “Sanayi” adlı da bir dergi çıkarmış, fakat bu derginin beş altı sayısı çıktıktan sonra yayın hayatı son bulmuştur⁵²⁶.

⁵²² H.V.S.R. 1316, s.438.

⁵²³ Kaplanoğlu, a.g.e., ss.93-94.

⁵²⁴ H.V.S.R. 1316, s.438.

⁵²⁵ Kepecioğlu, a.g.e., C.2, ss.38-39.

⁵²⁶ Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarih Kılavuzu*, 2.b., haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.203.

III. KÜTÜPHANELER

Bursa'da birçok kütüphane bulunmaktaydı. Fakat bunların çoğu ya yıkılmış ya da kitapları kaybolmuştur. Buna karşılık bazı kimseler bulabildikleri kitapları toplayarak muhafaza etmişlerdir⁵²⁷.

Bursa'da birçok kütüphane bulunmaktaydı. Fakat bunların çoğu ya yıkılmış ya da kitapları kaybolmuştur. Buna karşılık bazı kimseler bulabildikleri kitapları toplayarak muhafaza etmişlerdir⁵²⁸.

Aşağıdaki tabloda 1886 senesinde Bursa'daki 6 kütüphanede yer alan kitap türleri ve sayıları verilmiştir⁵²⁹:

Tablo 50: 1886 senesinde Bursa'daki 6 kütüphanedeki kitaplar

Bursa Kütüphaneleri	Câmi- Kebîr	Sultan Orhan	Hüseyin Çelebi	Haraccızâde	İsmail Hakkı	Eşrefzâde	Toplam
Mushaf-ı Şerîf	76	6	4	1	1	-	88
Ecza	59	-	-	-	4	-	63
Kütüb-i Tefsîr	125	29	105	105	21	39	424
Kütüb-i Ehadis	238	28	75	192	5	9	547
Kütüb'l-Fıkh ve'l-Ferâiz	47	10	33	81	-	14	185
Kütüb-i Tecvîd	27	4	15	37	2	1	86
Usul-ı Hadis	8	6	6	6	3	4	33
Usul- Fıkıh	20	3	33	55	-	2	113
Kütüb-i Mev'ize	58	26	51	90	4	12	241
Kütüb-i Tasavvuf	154	30	63	45	6	18	316
Kütüb-i İlm-i Kelâm	48	8	82	64	2	6	210
Kütüb-i Sarf ve Nahiv	99	25	114	154	-	20	412
Kütüb-i Mantık ve Me'âni ve Beyân ve 'Arûz ve İsti'âre	129	7	117	99	1	15	368
Kütüb-i Lügat	50	19	32	49	1	7	158
Kütüb-i Tevârih	26	20	43	45	3	7	144
ed-Devâvîn ve'l-Kasâid	24	32	17	17	6	14	110
Evrâd-ı Şerife	31	1	-	2	1	-	35
Kütüb-i Tıb	11	5	22	42	-	1	81

⁵²⁷ Kepecioğlu, a.g.e., C.3, ss.71-72.

⁵²⁸ Kepecioğlu, a.g.e., C.3, ss.71-72.

⁵²⁹ H.V.S.R. 1303, s.404. Bursa kütüphanelerinden Câmi-i Kebîr, Orhan, Hüseyin Çelebi, Haraccızâde, İsmail Hakkı, Eşrefzâde kütüphanelerinde bulunan kitap isimleri için bkz. H.V.S.R. 1303, ss.312-404.

Kütüb-i Hikmet ve Hey'et ve Hendese ve Nücum ve Hesab	23	4	50	56	-	2	135
Muhazarât ve İnşâ ve Edebiyât	29	5	34	37	3	4	112
Mecmu'â	43	1	32	11	10	1	98
Kütüb-i Mütenevvi'a	145	64	59	48	19	42	377
Toplam	1470	333	987	1236	92	218	4336

Yukarıdaki tablodanda görüleceği üzere kütüphanelerin genelinde en çok tefsir ve hadis kitabı bulunurken yalnız Hüseyin Çelebi kütüphanesinde mantık kitapları çoğunluktadır.

Aşağıdaki tabloda 1898 senesinde Bursa bulunan kütüphanelerle ilgili bilgiler verilmiştir⁵³⁰.

Tablo 51: 1898 senesinde Bursa kütüphaneleri

Kütüphane İsmi	Yeri	Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluş Tarihi
Câmi-i Kebir	Câmi-i Kebîr içinde	Hacı Abdullah Efendi	2257	1787/1788
İnebey	İnebey Medresesi'nde	Hüseyin Çelebi	1294	Meçhul
Orhan	Orhan Camii'nde	Şeyh Ahmed Gazi	523	1882/1883
Cizyedarzâde	Hisar Mahallesinde	Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa	1566	1756/1757
Eşrefzâde	İncirli Dergâhı İçinde	Eşrefzâde	324	Meçhul
İsmail Hakkı	İsmail Hakkı Dergâhı'nda	İsmail Hakkı	100	Meçhul
Bahaeddin Efendi	Bahaeddin Efendi Dergâhı'nda	Şeyh Emin Efendi	175	Meçhul
Mısırî Efendi	Mısri Dergâhı'nda	Mürîdi Şeyh Ali Efendi	180	Meçhul
Mevlevihâne	Mevlevihâne Dergâhı'nda	Cünûnî	201	Meçhul

1906 senesinde ise Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki kütüphanelerle ilgili bilgi aşağıdaki tabloda verilmiştir⁵³¹.

⁵³⁰ H.V.S.R. 1316, ss.442-443.

⁵³¹ H.V.S.R. 1324, s.594.

Tablo 52: 1906 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki kütüphaneler

Sancak İsmi	Kütüphane Sayısı	Kitap Sayısı	
Bursa	9	6729	Dokuzu da Bursa'dadır.
Ertuğrul	5	2481	İkisi Bilecik ve biri İnegöl, biri Söğüt ve biri Yenişehir'dedir.
Kütahya	7	3988	Dördü Kütahya, biri Eskişehir, biri Uşak ve biri Gedüs'dedir.
Karahisar	2	1113	İkiside Karahisar'dadır.
Karesi	5	2228	Üçü Balıkesir, biri Bigadic ve biri Sındırgı'dadır.
Toplam	28	16539	

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere en çok kütüphane ve en çok kitap Bursa Sancağı'nda bulunmaktadır. Bursa'da ise en çok kitap Câmî-i Kebîr adı altında cami içindeki Ulucami Kütüphanesinde idi. Medrese-i Islahat Meclisi tarafından Tedrisat-ı Cedide-i İlmiye adıyla bir kütüphane kurulması kararlaştırılmış ve bu konuda bir de talimatname hazırlanmıştı. Daha sonra tüm kütüphaneler Ulucami Kütüphanesi'nde birleştirilip tek kütüphane haline getirilmişti. Ayrıca 1908 senesinde yapımına başlanan ve ilerde Bursa'nın en önemli kütüphanesi olacak olan Milli Kütüphane 1910 senesinde kurulabilmiş ve 1918 senesinde de uygun bir yapıya taşınabilmişti. Bu kütüphaneye o sene belediye bütçesinden 1.000 lira tahsis edilmiş olup halk tarafından da çok sayıda kitap bağışlanmıştır⁵³².

⁵³² Kaplanoğlu, a.g.e., s.169.

SONUÇ

Osmanlı Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra İznik'te açmış olduğu medreseyle eğitim-öğretime ne kadar önem verdiğini göstermiş ve gelecekte de bu alanda önemli icraatlarda bulunacağını sinyali daha o zamanlardan vermiştir. Zamanla fethedilen topraklarla birlikte sınırlar genişlemiş, devlet idari ve siyasi anlamda gelişme göstermiştir. Bu sayede eğitim-öğretim faaliyetleri genişleyerek imparatorluğun birçok bölgesine yayılmıştır. İmparatorluğun önemli vilâyetlerinden olan Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı olan Bursa Sancağı'nda birçok alanda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da payına düşeni fazlasıyla almıştır. Henüz küçük bir beylik olan Osmanlı Beyliği'ne kısa bir süre de olsa başkentlik yapmış olan Bursa, özellikle klasik dönemde medrese ve sıbyan mektepleri bakımından oldukça zengin bir görünüm arz etmiştir. İlerleyen dönemlerde devletin yapısında olan değişiklikler ve reformlarla birlikte Bursa eğitim-öğretim alanında öncü yerleşimlerden biri olmuştur.

Özellikle Tanzimat'tan sonra eğitim-öğretim alanında yapılan değişikliklerin birçoğu başkent İstanbul'da uygulanırken kısa bir süre sonra da Bursa'da tatbik edilmiştir. Bu anlamda Bursa'da birçok yeni okul açılmıştır. Eskiden beri mevcut olan medreseler varlığını devam ettirmekle beraber bunun yanında gerek vilayette gerekse Bursa Sancağı'nda birçok yeni okul açılmıştır. Sancak genelinde modern eğitim kurumları olan birçok ibtidâî mektep, rüşdiye ve idâdî hizmete sunulmuştur.

Memleket genelinde çok az olan askeri mekteplerden biri olan Işıklar Askeri İdâdîsi de Bursa sınırları içinde bulunmaktadır. Bunlarla birlikte sancakta birçok da mesleki mektep açılmıştır. Bunların bir kısmı, ismini değiştirse dahi varlığını bugün dahi korumaktadır. Örneğin günümüzdeki Tophane Endüstri Meslek Lisesi, Hamidiye Sanayi Mektebi'nin form değiştirmiş hali olsa da, devamı niteliğindedir. O zamanki mülkiye idâdîsinin yerini ise şimdiki Erkek Lisesi almıştır. Bu ve buna benzer örnekler çoğaltılabilir.

Diğer taraftan sancak dâhilindeki kazalarda da (günümüzdeki bazı ilçelerimiz) eğitim-öğretim alanında faaliyetler yapılmıştır. Ayrıca sancakta mevcut olan gayrimüslim ve yabancıların da eğitim-öğretim alanındaki bazı çalışmaları olmuştur. Yüzyıllardan beri var olan Ermeni, Rum ve Museviler eğitim-öğretime büyük önem

vermişlerdir. Bunun yanında sancakta bulunan yabancıların gideceği okullar da inşa edilmiştir (Amerikan Koleji, Fransız Okulları, Rus Okulu gibi).

Bunlarla birlikte sancak dahilinde eğitim-öğretim hayatına doğrudan ya da dolaylı katkı yapan matbaa, gazete ve kütüphaneler de bulunmaktadır. İsimleri zikredilen tüm kurumları sadece Bursa Sancağı'nın değil, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin hatta Osmanlı Devleti'nin önemli kurumları olmuşlardır. Buradan yetişen birçok öğrenci ilerleyen dönemlerde aldıkları eğitim neticesinde memleketin birçok bölgesinde eğitim-öğretim alanında katkı sağlamışlardır. Bir kısmı yurt dışına çıkarak tahsilini orada devam ettirmiştir. Bütün bunlar Bursa Sancağı'nın, Osmanlı eğitim-öğretim hayatındaki önemini anlatmak için yeterlidir. Tevhid-i Tedrisat'la birlikte eğitim-öğretim sahnesinden çekilen bu okullar, tek başlarına devletin yıkılmasına elbette çare olamamışlar, fakat buralardan yetişenler daha sonraki yıllarda devlete büyük hizmetler vermişlerdir.

600 senelik Osmanlı tarihinin sadece 38 senelik bir zaman dilimini kapsayan araştırmamız, hacim olarak küçük olmasına rağmen incelediği dönemin önemi ve birincil kaynaklardan yararlanılması itibariyle önemlidir. Bu bağlamda tahrir defterleri, yerel gazeteler, vakfiyeler vb. daha birçok kaynaktan istifade etmek suretiyle çok daha geniş muhtevalı çalışmaların da yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Hudavendigâr Vilâyet-i Salnâme-i Resmîsi (H.V.S.R.)

- H.V.S.R. 1287 (1870), Def'a 1, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-170.
H.V.S.R. 1288 (1871), Def'a 2, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-133.
H.V.S.R. 1289 (1872), Def'a 3, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-128.
H.V.S.R. 1290 (1873), Def'a 4, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-150.
H.V.S.R. 1291 (1874), Def'a 5, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-142.
H.V.S.R. 1292 (1875), Def'a 6, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-156.
H.V.S.R. 1293 (1876), Def'a 7, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-146.
H.V.S.R. 1294 (1877), Def'a 8, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-143.
H.V.S.R. 1295 (1878), Def'a 9, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-142.
H.V.S.R. 1296 (1879), Def'a 10, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-220.
H.V.S.R. 1297 (1880), Def'a 11, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-179.
H.V.S.R. 1301 (1884), Def'a 12, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-366.
H.V.S.R. 1302 (1885), Def'a 12, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-552.
H.V.S.R. 1303 (1886), Def'a 13, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-404.
H.V.S.R. 1304 (1887), Def'a 14, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-201.
H.V.S.R. 1305 (1888), Def'a 15, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-107.
H.V.S.R. 1306 (1889), Def'a 16, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-257.
H.V.S.R. 1306 (1890), Def'a 17, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-225.
H.V.S.R. 1307 (1891), Def'a 18, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-438.
H.V.S.R. 1310 (1892), Def'a 19, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-500.
H.V.S.R. 1311 (1893), Def'a 20, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-325.
H.V.S.R. 1312 (1894), Def'a 21, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-388.
H.V.S.R. 1313 (1895), Def'a 22, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-442.
H.V.S.R. 1314 (1896), Def'a 23, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-428.
H.V.S.R. 1315 (1897), Def'a 24, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-317.
H.V.S.R. 1316 (1898), Def'a 25, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-451.
H.V.S.R. 1317 (1899), Def'a 26, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-352.
H.V.S.R. 1318 (1900), Def'a 27, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-344.
H.V.S.R. 1319 (1901), Def'a 28, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-355.
H.V.S.R. 1320 (1902), Def'a 29, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-373.
H.V.S.R. 1321 (1903), Def'a 30, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-373.
H.V.S.R. 1322 (1904), Def'a 31, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-346.
H.V.S.R. 1323 (1905), Def'a 32, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-352.
H.V.S.R. 1324 (1906), Def'a 34, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-616.
H.V.S.R. 1325 (1907), Def'a 34, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-616.

Bursa Salnâmesi (B.S.)

Bursa Salnâmesi 1927, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-492.

Maarif Salnâmeleri (S.M.)

Salnâme-i Maarif 1316 (1898), Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss.1-1257.

Salnâme-i Maarif 1317 (1899), Def a 2, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss.1-1946.
Salnâme-i Maarif 1318 (1900), Def a 3, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss.1-1677.
Salnâme-i Maarif 1319 (1901), Def a 4, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss.1-985.
Salnâme-i Maarif 1321 (1903), Def a 6, İstanbul Asır Matbaası, ss.1-740.

Kitaplar

- ABDÜLKADİR Mülazım, *Bursa Tarih Kılavuzu*, 2.b., haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.
- AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, 1.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- AKKILIÇ Yılmaz, *Bursa Ansiklopedisi*, C.1-4, 1.b., Bursa Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları, Bursa, 2002.
- AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1999.
- BALTACI Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C.I, 2.b., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- BAYKAL Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Aysan Matbaası, Bursa, 1950.
- BÜYÜKKARCI Süleyman, *Türkiye Amerikan Okulları*, 2.b., Yelken Basım-Yayım Dağıtım, İstanbul, 2004.
- CİHAN Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, 1.b., Birey yayıncılık, İstanbul, 2004.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 25.b., haz. Aydın Sami Güneçal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- DUMAN Hasan, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri*, C.I, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- GENELKURMAY Başkanlığı Coğrafya Encümeni, *Bursa Coğrafyası*, haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.
- GÜNAYDIN Nurşen - Raif KAPLANOĞLU, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, Bursa 2000.
- HASAN Taib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası*, 2.b., haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.
- HIZLI Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- HIZLI Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1999.
- HIZLI Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, 2.b., Emin Yayınları, Bursa, 2012.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorlu Klasik Çağ (1300-1600)*, 5.b., çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

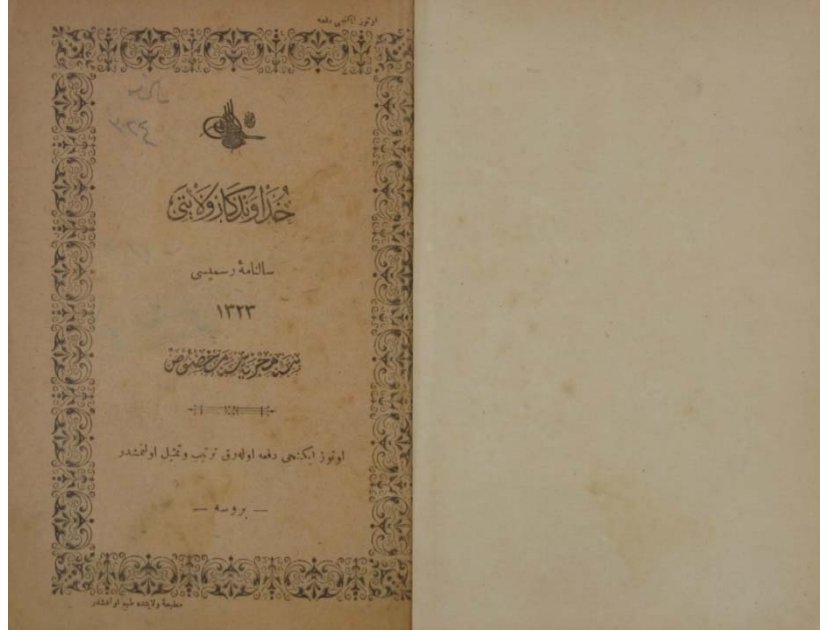
- İNALCIK Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, 1.b., Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- İNALCIK Halil, *Devlet-i Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, 49.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- JORGA Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.
- KANDES I. Vasileios, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, 2.b., çev. İbrahim Kelağa Ahmet, haz. Selahattin O. Tansel, Gaye Kitabevi, Bursa, 2008.
- KAPLANOĞLU Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, 1.b., Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 2006.
- KEPECİOĞLU Kamil, *Bursa Kütüğü*, C.I-IV, 1.b., haz.Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009.
- ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare ve Teşkilat Tarihi*, 3.b., Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- ORTAYLI İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 1.b., Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- SERTOĞLU Midhat, *Osmanlı Tarih Lugatı*, 2.b., Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.
- SHAW Stanford J. - SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, 3.b., çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010.
- SOMEL Selçuk Akşin, *Osmanlı Eğitimi'nin Modernleşmesi*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Makaleler

- ATAY, Hüseyin, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXV, S.1, Ankara, 1982, ss. 1-43.
- BALTACI, Cahit, “Mektep”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXXIV, C.XXIX, Ankara, 2004, ss. 6-7.
- DEMİRTAŞ, Zülfü, “Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XVII, S.1, Elazığ, 2007, ss. 173-183.
- DOĞAN, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXVII, S.1, Ankara, 1997, ss. 407-442.
- EMECEN, Feridun, “Hudavendigâr”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXXIV, C.XVIII, İstanbul, 1998, ss. 205-206.
- ERGİN, Osman, “Sıbyan Mektepleri”, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 395-411.

- GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, S.2, Çankırı, ss. 29-50.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Bozulma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVI, S.6, Bursa, 1994 ss. 71-82.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Dönemi Bursa’ında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.7, Bursa, 1998, ss. 183-191.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: Müderrisin Vezaifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, S.8, Bursa, 1999, ss. 97-133
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.XVI, S.12, Bursa, 2008, ss. 577-59.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.1, Bursa, 2008, ss. 25-46.
- HIZLI, Mefail, “Keşfedilmeyi Bekleyen Bir Külliyyat: Hudavendigâr Vilayeti Salnameleri”, *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi*, ed. Raif Kaplanoğlu, Bursa Araştırmaları Vakfı, S.30, Bursa, 2010, ss. 26-29.
- HIZLI, Mefail, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Bursa Medreseleri ve Müderrislerine Yapılan Yıllık Ödemelere Dair Bir Belge”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XX, S.1, Bursa, 2011, ss. 1-13.

EKLER

Hudavendigâr Vilayeti Salnamesi'nin Kapağı (1905)

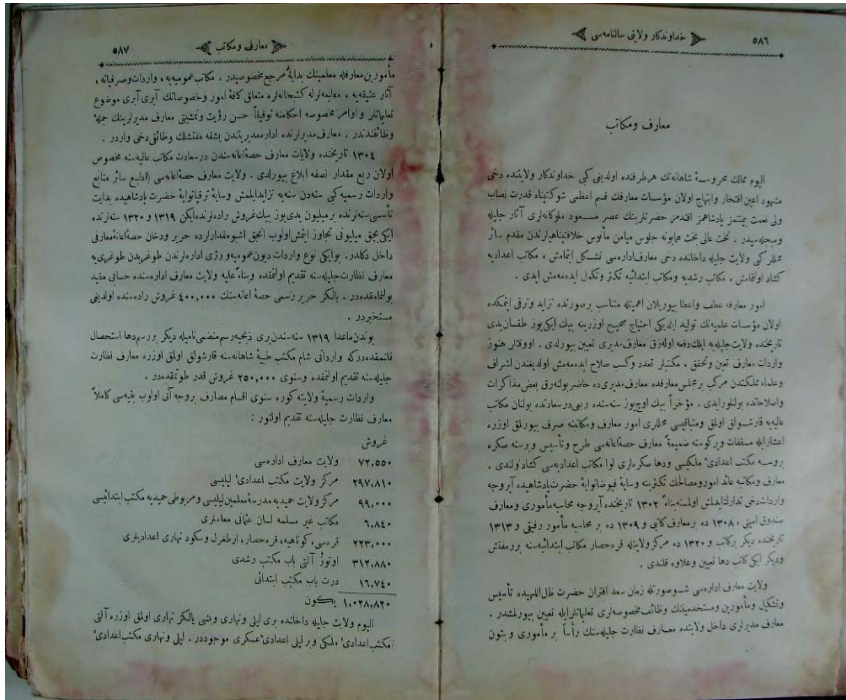
۶۱۳	
شهرت	
شهرت	
مقدمه	۳
تقوم	۸
ایام و ایالی مبارکه جدول	۲۲
سلاطین عظام شوکت انعام شایه حضراتی	۲۵
رئس مالک و علمیه و عسکره مک تزییات کتبه عابیه	۳۸
القاب و سببه	۳۹
ساعتت سببه مک نشان ذی شاناری	۴۱
تقوم زراعی - روجه جدید زراعت حمایت مکنتی اداریه	۴۶
ولایت احوال شیمیایی - ولایت معارف مدرسی - ولایت عزمی - ولایت قضایی - حضراتی	۷۶
ولایت احوال آذربایجانی - مکنت اعدادی - ملکی مدرسه ای - عنقلو شکری کلک	۱۱۶
معماری اسلام - معمار مهندسی و علم کمال مک افندی حضرتی	۱۲۲
ولایت نفوس و احوال انوشیروانی - رفعتلو امیر و القریب	۱۹۰
ولایت تشیقات مالکسی	۱۹۸
ولایت داخلنده و لایط طرق مواسه جتده معلومات - شوشه انوشیروانی	۲۰۲
ولایت احوال زراعی - روجه جدید زراعت مکنتی - مدرسی - عنقلو موقوف اندیش	۲۱۶
ولایت جاپه کلان و لاندعالم و تصدیق کرامه ارکان و بیض رؤسای ماورین	۲۳۴
ارکان و ماورین ولایت	۲۴۱
مراکز سلطانی	
مأوردی	بیض معلومات
شهرت	شهرت
۰	۲۷۷
۲۸۴	۲۹۰
۲۸۴	۲۹۹
۳۰۲	۳۰۷
۳۰۹	۳۱۶
۳۲۰	۳۲۵
۳۲۸	۳۳۲

Salnamenin Fihristinin ilk sayfası (1906)

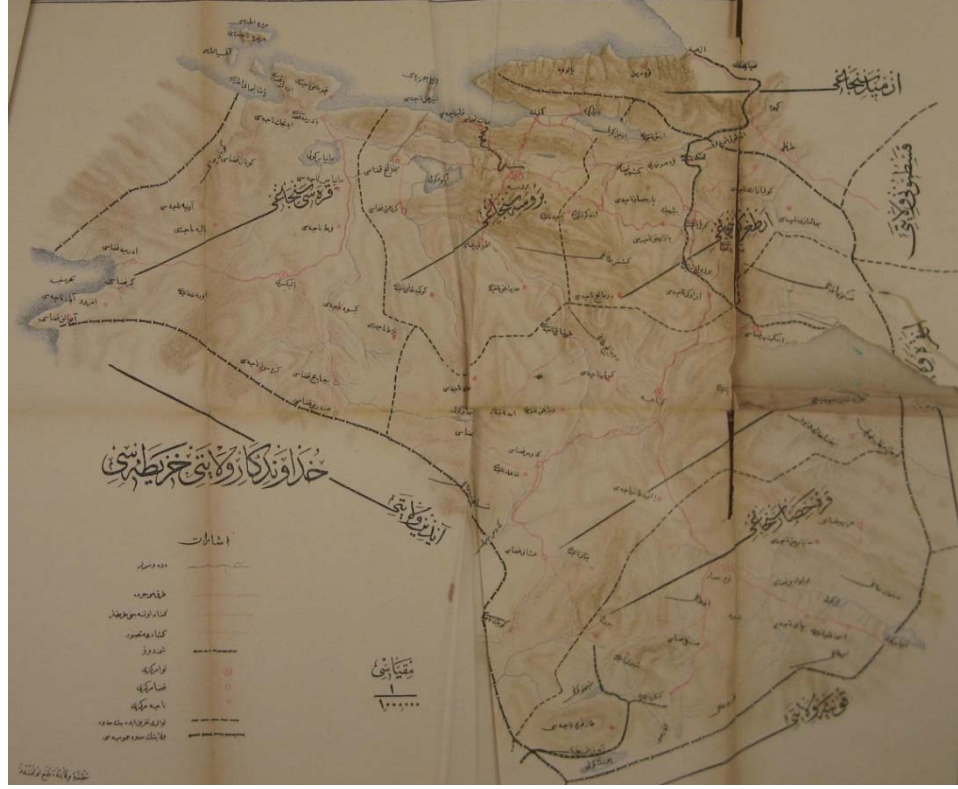

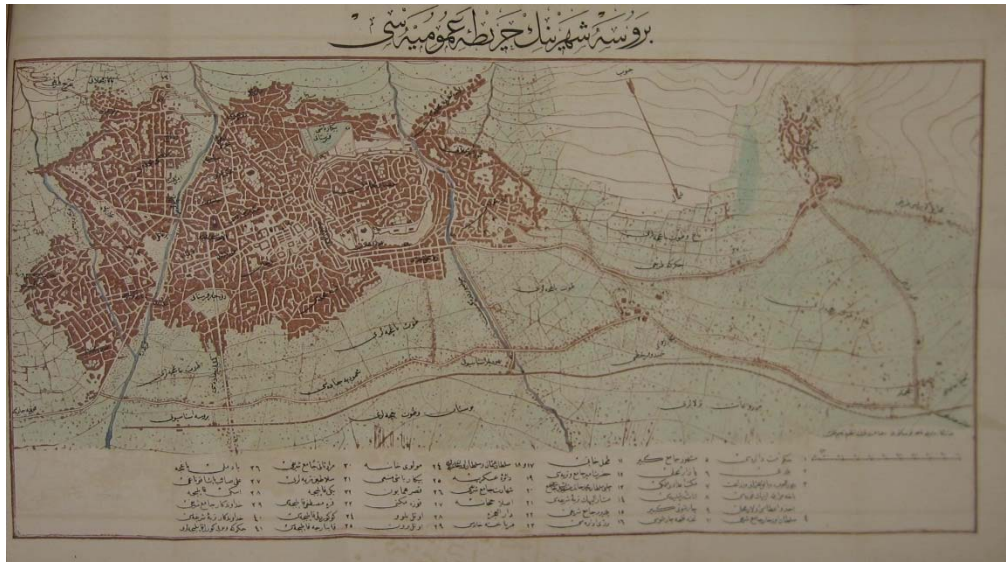
1870 Tarihli Salnameden Bir Bölüm

1906 Tarihli Salnameden Bir Bölüm

Hudavendigâr Vilayeti'nin Haritası (1893)

Bursa Şehri'nin Haritası (1895)

Mekteb-i İdadi-i Askeri (1906)

Hamidiye Sanayi Mektebi (1906)

Bursa Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi (1906)

Fenari İsa Bey Medresesi (1906)

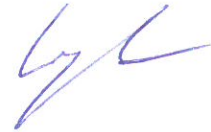
Harir Daru't-Talimi (1906)

Bursa Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi (1906)

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Çağlar		EKŞİ
Doğum Yeri ve Yılı	Bursa		12.02.1983
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (orta)		Arapça (az)
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1998	2001	Bursa Anadolu Lisesi
Lisans	2003	2008	Uludağ Üniversitesi Çevre Mühendisliği Bölümü
Yüksek Lisans	2011	2017	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2008	2008	Merta Makine
2.	2010	2011	Remondis Çevre Teknolojileri
3.	2011	-	Bursa Büyükşehir Belediyesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	caglareksi@hotmail.com		

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	ÇAĞLAR EKŞİ
Tez Adı	HUDAVENDİGAR VİLAYETİ SALNAMELERİNE GÖRE BURSADA EĞİTİM-ÖĞRETİM
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	İslam Tarihi
Tez Türü	Tarih
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mefail HIZLI
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama İzni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasının ertelenmesini istiyorum 1 yıl ☐ 2 yıl ☐ 3 yıl ☐ ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin yukarıda belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

..../..../2017

